

Design and Validation of an Entrepreneurship Ecosystem-Based Curriculum Framework in Higher Education (A Case Study: Management and Social Services Disciplines at the University of Applied Science and Technology)

Akbar Ahmadi¹, Jafar Jahani^{2*}, Rahmatola Marzooghi³, Ghasem Salimi²

1. Ph.D. Student in Curriculum planning, Department of Educational Administration and Planning, Shiraz University, Faculty of Educational Sciences and Psychology, Shiraz, Iran.
2. Associate Professor, Department of Educational Administration and Planning, Shiraz University, Faculty of Educational Sciences and Psychology, Shiraz, Iran.
3. Professor, Department of Educational Administration and Planning, Shiraz University, Faculty of Educational Sciences and Psychology, Shiraz, Iran.

ARTICLE INFO

Received: 2026/03/14

Revised: 2026/05/26

Accepted: 2026/06/15

Keywords:

Curriculum,
Curriculum
Framework,
Entrepreneurship Ecosystem,
Higher Education, Mixed
Methods, Validation

Abstract

This study aimed to design and validate an entrepreneurship-oriented curriculum framework for the fields of management and social services at the University of Applied Science and Technology. This applied research employed a sequential exploratory mixed-methods design, and was conducted in two distinct phases. In the qualitative phase, using a case study approach, data were collected through systematic document analysis and semi-structured interviews with 18 experts (including curriculum development specialists, entrepreneurs, and educational administrators) until theoretical saturation was achieved. The data were analyzed using thematic analysis. The findings of this phase led to the development of a preliminary framework consisting of four dimensions (objectives, content, teaching-learning methods, and assessment), 15 components, and 75 indicators. In the quantitative phase, for external validation of the developed framework, a researcher-made questionnaire based on the qualitative findings was distributed among a sample of 386 stakeholders (including faculty members, students, and entrepreneurs). The questionnaire contained 60 items on a five-point Likert scale. Content validity was confirmed by experts, and reliability was established with a Cronbach's alpha of 0.94. The quantitative data were analyzed using descriptive statistics (frequency and percentage) and inferential statistics (Chi-square test) with SPSS software. The chi-square test results revealed a statistically significant consensus ($p < 0.05$) among the different stakeholder groups regarding the framework components. Furthermore, the descriptive analysis indicated that the average agreement rate across all dimensions and components exceeded 78%. Consequently, the final framework was deemed valid and can serve as an operational roadmap for redesigning entrepreneurship-oriented curricula. This aims to bridge the skills gap, reduce graduate unemployment, and foster the development

Citation: Ahmadi, A., Jahani, J., Marzooghi, R., & Salimi, Gh. (2026). Design and Validation of an Entrepreneurship Ecosystem-Based Curriculum Framework in Higher Education (A Case Study: Management and Social Services Disciplines at the University of Applied Science and Technology). *Journal of Curriculum Research*, Vol.16, No.1, Ser 31. 163-190, DOI: 10.22099/JCR.2026.8788

* Corresponding Author: E-mail address: jahani37@gmail.com

COPYRIGHTS ©2026 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY-NC 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the Original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publisher

Extended Abstract

Introduction

In recent decades, entrepreneurship has been recognized as a key driver of economic, social, and technological growth. Universities, particularly in the 21st century, are considered crucial elements of the entrepreneurship ecosystem, with a role extending beyond theoretical education to fostering entrepreneurial attitudes, skills, and behaviors among students. Reports like UNESCO's "Futures of Education" (2021) emphasize the need for universities to reinvent their roles to strengthen graduates' entrepreneurial and innovative capabilities. In this approach, entrepreneurship education should not be merely a single course but must be integrated as a unified framework into the university curriculum structure. However, in many universities, including in Iran, existing curricula remain predominantly theoretical and lack a tangible connection with the economic and social environment. This is particularly evident in humanities and management disciplines at universities like the University of Applied Science and Technology (UAST), which has a mission to train skilled human resources for the labor market. The absence of a coherent theoretical and practical framework for designing entrepreneurial curricula has created a gap between education and real-world job needs. Consequently, graduates often possess theoretical knowledge but face challenges in translating ideas into entrepreneurial action. This study, therefore, aimed to design and validate a curriculum framework based on the entrepreneurship ecosystem for management and social services disciplines at UAST, addressing this significant gap.

Research Questions

1. What components and dimensions constitute the conceptual framework of an entrepreneurship ecosystem-based curriculum at the University of Applied Science and Technology?
2. How can the internal elements and relationships within this framework contribute to enhancing students' entrepreneurial skills and attitudes?

3. Does the designed framework possess sufficient validity and reliability for implementation in the curricula of the management and social services disciplines?

Methodology

This applied research employed a sequential exploratory mixed-methods design, and was conducted in two distinct phases. In the qualitative phase, a case study approach was used. Data were collected through systematic document analysis and semi-structured interviews with 18 experts (including curriculum-development specialists, entrepreneurs, and educational administrators) until theoretical saturation was achieved. The data were analyzed using thematic analysis (open, axial, and selective coding). In the quantitative phase, to externally validate the developed framework, a researcher-made questionnaire based on the qualitative findings was distributed. The questionnaire contained 60 items on a five-point Likert scale and was administered to a sample of 386 stakeholders, including faculty members, students, and entrepreneurs. Content validity was confirmed by a panel of experts, and reliability was established with a Cronbach's alpha of 0.94. Quantitative data were analyzed using descriptive statistics (frequencies and percentages) and inferential statistics (Chi-square test) in SPSS software.

Results

The qualitative phase led to the development of a preliminary curriculum framework consisting of four core dimensions, 15 components, and 75 indicators. The four main dimensions were as follows:

Curriculum Objectives: Focused on developing entrepreneurial skills (creativity, innovation, risk-taking), strengthening entrepreneurial intention, and preparing students for labor market needs in social services.

Content: Emphasized integrated content focused on practical projects, business plans, financial and marketing skills, and interdisciplinary education linking management and social services.

Teaching-Learning Methods: Promoted active learning, problem-based methods, experiential learning (field activities, internships, simulations), and the use of educational technology (digital tools, AI, VR).

Assessment: Included project-based evaluation, competency-based assessment, self-assessment, and evaluation focused on creativity and innovation.

The quantitative validation phase confirmed the framework's high validity. The chi-square test results revealed a statistically significant consensus ($p < 0.001$) among the different stakeholder groups regarding all framework components. The descriptive analysis indicated that the average agreement rate across all components exceeded 78%. Specifically, components such as fostering entrepreneurial skills (85%), active learning (84%), project-based assessment (85%), and attention to creativity and innovation (83%) received the highest levels of agreement. These results demonstrate that the framework is widely accepted by students, academics, and entrepreneurs as capable of enhancing key entrepreneurial components and responding to the real needs of the entrepreneurship ecosystem.

Discussion and Conclusion

This study designed and validated a comprehensive, ecosystem-oriented curriculum framework for entrepreneurship education in management and social services at UAST. The framework moves beyond traditional models by systematically integrating core curriculum elements (objectives, content, teaching methods, assessment) with key entrepreneurial competencies, experiential learning, and modern educational technologies. Compared to previous studies that often focused on general entrepreneurial skills or psychological traits, this framework offers a more holistic, practical, and context-specific approach tailored to the Iranian educational and entrepreneurial landscape. The strong statistical consensus among stakeholders confirmed the framework's validity and practical utility. It effectively addresses the gap between theoretical education and

practical entrepreneurial application by promoting a dynamic, interactive, and competency-based learning environment. Implementing this framework can potentially reduce the skills gap, decrease graduate unemployment, and foster the development of sustainable social enterprises. For policy and implementation, it is recommended that UAST pilot the framework in selected courses, enhance collaboration with NGOs, startups, and social innovation centers, utilize digital platforms and AI in teaching and assessment, and provide faculty-development programs on problem-based learning and competency-based assessment. Future research should explore the framework's effectiveness in other disciplines, conduct longitudinal studies to assess its long-term impact on entrepreneurial employment and social innovation, and investigate the role of emerging technologies in enhancing its delivery. This framework represents a significant step towards bridging theory and practice in entrepreneurship education within Iran's higher vocational education system.

طراحی و اعتباریابی چارچوب برنامه درسی مبتنی بر زیست‌بوم کارآفرینی در آموزش عالی (مطالعه موردی: رشته‌های مدیریت و خدمات اجتماعی دانشگاه جامع علمی کاربردی)

اکبر احمدی^۱ , جعفر جهانی^{۲*} , رحمت الله مرزوقی^۳ , قاسم سلیمی^۲

۱. دانشجوی دکترای رشته برنامه‌ریزی درسی، دانشگاه شیراز، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، شیراز، ایران.
۲. دانشیار گروه مدیریت و برنامه‌ریزی آموزشی، دانشگاه شیراز، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، شیراز، ایران.
۳. استاد گروه مدیریت و برنامه‌ریزی آموزشی، دانشگاه شیراز، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، شیراز، ایران.

اطلاعات مقاله

چکیده

هدف این پژوهش، طراحی و اعتباریابی چارچوب برنامه درسی با جهت‌گیری زیست‌بوم کارآفرینی برای رشته‌های گروه آموزشی مدیریت و خدمات اجتماعی دانشگاه جامع علمی کاربردی بود. این پژوهش از نظر هدف، کاربردی و از نظر روش، یک مطالعه ترکیبی (کیفی - کمی) با طرح اکتشافی متوالی بود که در دو مرحله مجزا انجام شد. در مرحله کیفی مطالعه کنونی با استفاده از رویکرد مطالعه موردی، داده‌ها از راه مطالعه نظام‌مند اسناد و مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با ۱۸ خبره (اساتید برنامه‌ریزی درسی، کارآفرینان و مدیران آموزشی) تا رسیدن به اشباع نظری گردآوری و با روش تحلیل مضمون تحلیل شد. یافته‌های این فاز منجر به طراحی چارچوب اولیه‌ای متشکل از ۴ بُعد (اهداف، محتوا، روش‌های یادگیری - تدریس و ارزشیابی)، ۱۵ مؤلفه و ۷۵ شاخص شد. در مرحله کمی و به منظور اعتباریابی بیرونی چارچوب طراحی شده، پرسش‌نامه‌ای محقق‌ساخته مبتنی بر یافته‌های کیفی و متشکل از ۶۰ گویه در مقیاس لیکرت پنج‌درجه‌ای، بین نمونه‌ای متشکل از ۳۸۶ نفر از ذی‌نفعان (اساتید، دانشجویان و کارآفرینان) توزیع و داده‌های مطالعه گردآوری شد. روایی ابزار توسط متخصصان و پایایی آن با آلفای کرونباخ ۰/۹۴ تأیید شد. داده‌های کمی با استفاده از آمار توصیفی (فراوانی و درصد) و استنباطی (آزمون خی-دو) در نرم‌افزار SPSS تحلیل شد. نتایج تحلیل آزمون خی - دو حاکی از وجود اجماع نظر آماری معنادار ($p < 0.05$) بین گروه‌های گوناگون در مورد مؤلفه‌های چارچوب بود. همچنین، نتایج تحلیل توصیفی نشان داد که میانگین موافقت شرکت‌کنندگان با کلیه ابعاد و مؤلفه‌های چارچوب بیش از ۷۸ درصد است. در نتیجه، چارچوب نهایی دارای اعتبار مطلوب تشخیص داده شد و می‌تواند به‌عنوان نقشه‌راهی عملیاتی برای بازطراحی برنامه‌های درسی با جهت‌گیری کارآفرینی به‌کار رود تا از این راه به کاهش شکاف مهارتی، کاهش بیکاری فارغ‌التحصیلان و توسعه کسب‌وکارهای اجتماعی کمک کند.

واژه‌های کلیدی:

برنامه درسی، چارچوب برنامه درسی، زیست‌بوم کارآفرینی، آموزش عالی، روش ترکیبی، اعتباریابی

استناد: احمدی، ا.، جهانی، ج.، مرزوقی، ر. ا.، و سلیمی، ق. (۱۴۰۵). طراحی و اعتباریابی چارچوب برنامه درسی مبتنی بر زیست‌بوم کارآفرینی در آموزش عالی (مطالعه موردی: رشته‌های مدیریت و خدمات اجتماعی دانشگاه جامع علمی کاربردی). مجله علمی پژوهشی «پژوهش‌های برنامه درسی» انجمن مطالعات برنامه درسی ایران. دوره شانزدهم، شماره اول، پیاپی ۳۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵: ۱۹۰-۱۶۳

DOI: 10.22099/JCR.2026.8788

* نویسنده مسئول: jjahani37@gmail.com

COPYRIGHTS ©2026 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY-NC 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the Original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publisher

مقدمه

در دهه‌های اخیر، کارآفرینی به عنوان موتور محرک رشد اقتصادی، اجتماعی و فناورانه در جوامع گوناگون شناخته شده است. نقش کارآفرینان در خلق ثروت، اشتغال‌زایی و نوآوری‌های پایدار، جایگاه آنان را در سیاست‌های توسعه ملی برجسته ساخته است (Acs & Szerb, 2022). بر این اساس، بنابراین، ترویج و تقویت فرهنگ کار و تولید، کارآفرینی و استفاده از تولیدات داخلی به عنوان ارزش‌های اسلامی و ملی بسیار دارای اهمیت است. تقویت و توسعه کارآفرینی نیازمند هماهنگی بین سیاست‌ها، فعالیت‌ها، بکارگیری درست منابع و به طور کلی زیست‌بوم کارآفرینی است. بیش از پیش، نیاز به افزایش آگاهی از زیست‌بوم کارآفرینی در سطح ملی و فراهم‌آوری و پیاده‌سازی سیاست‌های کارآفرینی در کشور احساس می‌شود. در این راستا ترویج فرهنگ کارآفرینی و توسعه زیست‌بوم‌های حمایتی به عنوان پیش شرط تحقق توسعه پایدار در دستور کار نظام‌های آموزشی قرار گرفته است (Isenberg, 2023).

زیست‌بوم کارآفرینی مفهومی نظام‌مند است که شبکه‌ای از بازیگران، نهادها، سیاست‌ها، منابع مالی و فرهنگی را در بر می‌گیرد و با هدف تسهیل فعالیت‌های کارآفرینانه و تقویت نوآوری شکل می‌گیرد (Mason & Brown, 2021). دانشگاه‌ها، به‌ویژه در قرن بیست‌ویکم، به عنوان عناصر کلیدی این زیست‌بوم‌ها مطرح شده‌اند زیرا نقش آن‌ها تنها در آموزش دانش نظری خلاصه نمی‌شود، بلکه در پرورش نگرش، مهارت و رفتار کارآفرینانه دانشجویان نیز مؤثر است. در گزارش «آینده‌های آموزش» یونسکو (۲۰۲۱)، بر ضرورت بازآفرینی نقش دانشگاه‌ها در جهت تقویت قابلیت‌های کارآفرینانه و نوآورانه دانش‌آموختگان تأکید شده است. در این رویکرد، آموزش کارآفرینی دیگر صرفاً یک واحد درسی نیست بلکه باید به صورت چارچوبی یکپارچه در ساختار برنامه درسی دانشگاهی نهادینه شود (Gibb & et al., 2022). (Gibb & et al., 2022). همچنین، یونسکو در گزارش «آینده‌های آموزش» (۲۰۲۱) دانشگاه‌های نوین را به عنوان جایگاهی تعریف می‌کند که در آن مهارت‌های کارآفرینی در آموزش عالی به منظور افزایش قابلیت‌های دانش‌آموختگان و تبدیل شدن آن‌ها به کارآفرینان توسعه می‌یابد. نگرش کارآفرینانه به عنوان یکی از راه‌حل‌های ممکن برای آمیختن دانشگاه‌ها با پیچیدگی‌های سازوکارهای اقتصادی است. بر اساس مطالعات اخیر، همگرایی بین مهارت‌های قرن ۲۱ و آموزش کارآفرینی در مؤسسات آموزش عالی، می‌تواند به توسعه قابلیت‌های نوآورانه دانشجویان کمک کند (Gibb & et al., 2022). این نگرش، دانشگاه‌ها را به سمت تبدیل شدن به مراکز کارآفرینانه سوق می‌دهد، جایی که آموزش نه تنها بر دانش نظری تمرکز دارد، بلکه بر مهارت‌های عملی و نوآوری نیز تأکید می‌ورزد. با این حال، در بسیاری از دانشگاه‌ها، از جمله در ایران، برنامه‌های درسی موجود هنوز عمدتاً نظری و فاقد پیوند واقعی با محیط اقتصادی و اجتماعی هستند (Hosseini & Ahmadi, 2023).

از سوی دیگر، برنامه درسی در آموزش عالی، قلب نظام یادگیری و ابزار تحقق مأموریت دانشگاه‌ها به‌شمار می‌رود (Eisner, 2000; Mehr Mohammadi, 2012). بازنگری و طراحی مجدد آن در پرتو تحولات محیطی و نیازهای جامعه از اهمیتی بسزا برخوردار است. در حال حاضر، برنامه‌های درسی رشته‌های علوم انسانی و مدیریتی در دانشگاه‌های ایران، به‌ویژه در دانشگاه جامع علمی - کاربردی، کمتر به مؤلفه‌های زیست‌بوم کارآفرینی و نیازهای واقعی بازار کار توجه دارند.

مطالعات جدید در ایران (Rahimi & Aghababae, 2023; Karim & Dehghanpoor, 2024) نشان می‌دهند که فقدان مدل‌های بومی برنامه درسی مبتنی بر زیست‌بوم کارآفرینی یکی از عوامل ناکارآمدی آموزش‌های مهارتی در دانشگاه‌هاست. به‌ویژه، در دانشگاه جامع علمی-کاربردی، که مأموریت آن تربیت نیروی انسانی کاردان و متخصص

برای بازار کار است، نبود چارچوب نظری و عملی منسجم برای طراحی برنامه‌های درسی کارآفرینانه، موجب فاصله میان آموزش و نیازهای واقعی شغلی شده است.

دانشگاه جامع علمی-کاربردی به عنوان یکی از ارکان نظام آموزش عالی مهارتی کشور، وظیفه دارد تا از راه برنامه‌های درسی منعطف، مهارت‌محور و متصل به زیست‌بوم‌های محلی و ملی کارآفرینی، به توسعه اقتصاد دانش‌بنیان و تحقق سیاست‌های کلان کشور در زمینه اشتغال و نوآوری کمک کند. واقعیت آن است که آموزش‌های علمی کاربردی به منظور شکل دادن به آموزش‌های شغلی در سطح جامعه طراحی می‌شود و سمت‌گیری آنها در راستای تأمین نیاز مشاغل متعدد موجود در بخش‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است. ویژگی این آموزش‌ها سبب می‌شود که برنامه‌ریزی دروس در نظام آموزش‌های علمی کاربردی با آنچه در نظام‌های آموزشی فعلی کشور جاری و ساری است، تفاوت‌هایی داشته باشد. این تفاوت‌ها عمدتاً از تنوع زمینه‌های شغلی و ضرورت انعطاف‌پذیری آموزش‌ها برای تأمین نیازهای متنوع مشاغل سرچشمه می‌گیرد، هر چند که با توجه به تنوع مشاغل و تعدد سازوکارهای تعیین نیازهای آموزشی شغلی، ارائه مدل ثابت و قطعی برای برنامه‌ریزی درسی و آموزشی در رشته‌های گوناگون شغلی دشوار به نظر می‌رسد. جهت‌گیری برنامه‌های آموزشی علمی کاربردی متوجه مهارت‌های شغلی و حرفه‌ای بوده و تأکید بر ایجاد زمینه‌های کسب تجربه است. واقعیت غیر قابل انکار در نظام آموزش عالی کشور آن است که دانشگاه جامع علمی کاربردی به عنوان پایه‌گذار نظام جامع آموزش‌های عالی مهارتی و کاربردی، نقشی مؤثر در ارتقاء مهارت در کشور ایفا می‌کند. با این وجود، شواهد موجود نشان می‌دهد که رویکردهای جاری در طراحی برنامه‌های درسی این دانشگاه بیشتر مبتنی بر الگوهای سنتی و درون‌دانشگاهی است و کمتر به تعاملات اکوسیستمی با صنعت، جامعه و نهادهای حمایتی توجه دارد.

این وضعیت، شکاف معناداری بین اهداف کارآفرینی دانشگاه و عملکرد آموزشی آن ایجاد کرده است؛ به گونه‌ای که فارغ‌التحصیلان، علی‌رغم برخورداری از دانش نظری، در تبدیل ایده به عمل کارآفرینانه با چالش مواجه‌اند. از این رو، ضرورت دارد تا چارچوبی نظری و تجربی برای برنامه درسی مبتنی بر زیست‌بوم کارآفرینی طراحی و از نظر روایی و اعتبار تجربی مورد آزمون قرار گیرد.

بنابراین، پژوهش حاضر با هدف طراحی و اعتباریابی چارچوب برنامه درسی مبتنی بر زیست‌بوم کارآفرینی در آموزش عالی (مطالعه موردی: رشته‌های مدیریت و خدمات اجتماعی دانشگاه جامع علمی - کاربردی) انجام می‌شود. پرسش‌های اصلی پژوهش عبارت‌اند از:

۱. چارچوب مفهومی برنامه درسی مبتنی بر زیست‌بوم کارآفرینی در دانشگاه جامع علمی - کاربردی شامل چه مؤلفه‌ها و ابعادی است؟
 ۲. آیا چارچوب طراحی شده از روایی و اعتبار کافی برای اجرا در برنامه‌های درسی گروه‌های آموزشی مدیریت و خدمات اجتماعی برخوردار است؟
- انتظار می‌رود نتایج این پژوهش، ضمن پرکردن خلأ نظری موجود در حوزه آموزش کارآفرینی دانشگاهی در ایران، الگویی بومی برای پیوند میان آموزش عالی و زیست‌بوم کارآفرینی کشور ارائه دهد و مبنایی برای بازطراحی سیاست‌ها و برنامه‌های آموزشی در دانشگاه جامع علمی - کاربردی فراهم آورد.

مبانی نظری موضوع مطالعه و ارزیابی بدنه دانش موجود

ادبیات نظری مرتبط با طراحی چارچوب برنامه درسی مبتنی بر زیست‌بوم کارآفرینی، بر مفاهیم کلیدی چون کارآفرینی، زیست‌بوم کارآفرینی، آموزش کارآفرینی، برنامه‌ریزی درسی، و نقش دانشگاهها در توسعه اقتصادی و اجتماعی استوار است. کارآفرینی در تعریف کلاسیک خود، فرآیندی پویا و خلاقانه برای شناسایی فرصت‌ها، نوآوری، ریسک‌پذیری و خلق ارزش اقتصادی و اجتماعی است (Ahmadi & Mohammadi, 2023). بر اساس دیدگاه شومپیتر (۱۹۳۴)، کارآفرین موتور نوآوری و تحول اقتصادی است و توسعه کارآفرینی نیازمند محیطی حمایت‌گر و شبکه‌ای از تعاملات بین افراد و نهادهاست (Rezaee & et al., 2022).

زیست‌بوم کارآفرینی^۱ به عنوان مجموعه‌ای از عوامل نهادی، فرهنگی، آموزشی، مالی و فناورانه تعریف می‌شود که رفتار کارآفرینانه را تسهیل یا محدود می‌کنند (Isenberg, 2010). این زیست‌بوم، محیطی نظام‌مند و چندبعدی است که در آن، تعاملات پویا میان دانشگاهها، دولت، صنعت، جامعه مدنی و کارآفرینان رخ می‌دهد (Mason, C., & Brown, 2021).

در نظریه «سه‌گانه مارپیچی نوآوری» اتزکویتز (Etzkowitz, 2019)، تعامل سازنده میان دانشگاه - صنعت - دولت به عنوان بنیان شکل‌گیری زیست‌بوم دانشگاهی کارآفرین معرفی می‌شود. این نظریه، چارچوب مفهومی مهمی برای درک نقش دانشگاهها در ارتقای نوآوری و کارآفرینی ملی فراهم می‌سازد. در شرایط فعلی ایران، که با چالش بیکاری، ضعف مهارت‌های کاربردی و ناهماهنگی آموزش با بازار کار روبه‌روست، ضرورت برنامه‌ریزی درسی متناسب با زیست‌بوم کارآفرینی دوچندان است (Hosseini & Ahmadi, 2023). یونسکو (۲۰۲۱) نیز تأکید دارد که دانشگاههای آینده باید به مراکزی تبدیل شوند که در آنها یادگیری کارآفرینانه و مهارت‌های قرن ۲۱ در متن برنامه درسی نهادینه گردد. از منظر نظریه برنامه درسی، برنامه درسی قلب نظام آموزش عالی است و تمام تجربیات، فرصت‌های یادگیری و ارزشیابی‌هایی را شامل می‌شود که برای ایجاد تغییر در نگرش، دانش و مهارت فراگیران طراحی می‌گردد (Eisner, 2000; Mehr Mohammadi, 2012). دیدگاه‌های نوین برنامه‌ریزی درسی (مانند الگوی نتیجه‌محور و قابلیت‌محور) بر این باورند که برنامه درسی باید نه تنها دانشی بلکه شایستگی‌محور و متناسب با نیازهای واقعی بازار کار و زیست‌بوم اقتصادی باشد.

در حوزه آموزش‌های علمی-کاربردی، انعطاف‌پذیری و توجه به مهارت‌های شغلی و حرفه‌ای اساس طراحی دروس است. دانشگاه جامع علمی-کاربردی با مأموریت تربیت نیروی انسانی متخصص برای بخش‌های اقتصادی و اجتماعی کشور، نقشی اساسی در توسعه کارآفرینی دارد (Ahmadi & Mohammadi, 2023). با این حال، مطالعات اخیر نشان می‌دهند که چارچوب نظری منسجمی برای پیوند برنامه‌های درسی این دانشگاه با زیست‌بوم‌های منطقه‌ای و ملی کارآفرینی وجود ندارد.

ادغام مؤلفه‌های زیست‌بوم کارآفرینی در طراحی برنامه درسی، مستلزم توجه به عناصر کلیدی مانند اهداف آموزشی کارآفرینانه، محتوای پروژه‌محور، روش‌های تدریس فعال، ارزشیابی مبتنی بر عملکرد و ارتباطات دانشگاه-صنعت است (Gibb, 2011 & Kuratko, 2020).

نظریه‌پردازان حوزه کارآفرینی دانشگاهی (Etzkowitz, H., & Leydesdorff, 2021) بر این باورند که زیست‌بوم کارآفرینی دانشگاهی در چهار مرحله شامل تولد، فعال‌سازی، یکپارچگی و بلوغ تکامل می‌یابد و این فرایند تحت تأثیر

عواملی مانند استقلال سازمانی، حمایت نهادی، فرهنگ نوآوری و سرمایه اجتماعی دانشگاه قرار دارد. در این میان، ابعاد فرهنگی و یادگیری اجتماعی در زیست‌بوم کارآفرینی نقشی تعیین‌کننده دارند؛ به‌ویژه در کشورهایی مانند ایران، که فرهنگ ریسک‌پذیری و نوآوری هنوز به‌طور کامل در آموزش عالی نهادینه نشده است.

ادبیات اخیر بر نقش آموزش کارآفرینی در شکل‌گیری نیت کارآفرینانه و توسعه قابلیت‌های نوآرانه دانشجویان تأکید دارد (Drucker, 2014; Gibb, 2011). برنامه‌های درسی که مؤلفه‌هایی چون خلاقیت، تفکر طراحی، کار تیمی، خودکارآمدی و مسئولیت اجتماعی را شامل می‌شوند، بیشترین تأثیر را بر رشد رفتار کارآفرینانه دارند (Kuratko, 2020; karim & dehghanpoor, 2024).

در حوزه مدیریت و خدمات اجتماعی، رویکردهای جدید بر طراحی برنامه‌های درسی تأکید دارند که کارآفرینی اجتماعی را تقویت می‌کنند و دانشجویان را برای حل مسائل اجتماعی از راه نوآوری و ارزش‌آفرینی اجتماعی آماده می‌سازند. این رشته‌ها می‌توانند نقش پیشران در تحقق سیاست‌های ملی اشتغال و عدالت اجتماعی ایفا کنند.

در نهایت، مرور بدنه دانش موجود نشان می‌دهد که اگرچه مطالعات متعددی درباره آموزش کارآفرینی و زیست‌بوم دانشگاهی انجام شده، اما چارچوب نظری بومی برای طراحی برنامه درسی مبتنی بر زیست‌بوم کارآفرینی در آموزش عالی ایران، به‌ویژه در دانشگاه جامع علمی-کاربردی، همچنان توسعه نیافته است.

از این رو، پژوهش حاضر با هدف ادغام مفاهیم نظری کارآفرینی، زیست‌بوم دانشگاهی و اصول طراحی برنامه درسی، به دنبال ارائه مدلی بومی و معتبر است که بتواند شکاف موجود بین آموزش نظری و کارآفرینی عملی را در رشته‌های مدیریت و خدمات اجتماعی پر کند. در ادامه مروری کوتاه بر پیشینه و ارزیابی بدنه دانش موجود انجام شده است.

مطالعات داخلی در حوزه طراحی چارچوب برنامه‌های درسی با جهت‌گیری زیست‌بوم کارآفرینی، عمدتاً بر آموزش عالی، به‌ویژه دانشگاه‌های علمی-کاربردی و مهارتی متمرکز بوده‌اند. این پژوهش‌ها اغلب با رویکردهای ترکیبی، توصیفی-اسنادی و کمی انجام شده و هدف آنها شناسایی مؤلفه‌ها، تدوین الگوها و اعتبارسنجی چارچوب‌های برنامه درسی کارآفرینانه بوده است. روند این تحقیقات نشان می‌دهد که رویکردها از تمرکز بر مؤلفه‌های کلی کارآفرینی به سمت ادغام آن‌ها در برنامه‌های درسی خاص رشته‌ها و دانشگاه‌ها تحول یافته است؛ امری که بیانگر تلاش برای بومی‌سازی مفاهیم جهانی در زمینه ایرانی است.

Qaruneh (2019) در پژوهشی اسنادی، مؤلفه‌های اصلی زیست‌بوم دانشگاه کارآفرین را با روش تحلیل محتوا شناسایی کرد. یافته‌های او شامل رهبری و مدیریت کارآفرینانه، مشوق‌های سازمانی، تدریس و یادگیری کارآفرینانه، ارتباط با صنعت، ارتباطات بین‌المللی و مسیرهای کارآفرینی بود. این پژوهش مبنای نظری مهمی برای درک عناصر تشکیل‌دهنده زیست‌بوم دانشگاهی فراهم کرد و اهمیت نقش رهبری در تحقق سایر مؤلفه‌ها را برجسته ساخت. Maqamdoost et al (2019) با طراحی و اعتبارسنجی الگوی مطلوب برنامه درسی رشته‌های کار دانش با رویکرد کارآفرینی، مؤلفه‌هایی همچون خلاقیت، نوآوری، کار گروهی، پشتکار، ریسک‌پذیری و رهبری را در چهار بُعد هدف، محتوا، فعالیت‌های یادگیری و ارزشیابی سازمان‌دهی کردند. این مطالعه گامی مؤثر در جهت کاربردی‌سازی مفاهیم کارآفرینانه در قالب برنامه‌های درسی مهارتی بود.

Nikfarjam et al (2018) با تمرکز بر رشته‌های کشاورزی علمی-کاربردی، ضرورت ادغام آموزش کارآفرینی در برنامه‌های درسی را برای دستیابی به اشتغال پایدار مورد تأکید قرار دادند. این یافته‌ها اهمیت رویکرد تلفیقی میان آموزش و پایداری اقتصادی را نشان دادند. Marzoghi et al (2018) نیز در طراحی و اعتبارسنجی چارچوب برنامه درسی

آموزش پدافند غیرعامل، الگویی ابزارسازی ارائه کردند که قابلیت تعمیم به سایر رویکردهای کارآفرینانه را دارد و اهمیت ارزیابی ترکیبی در طراحی برنامه‌های نوآورانه را برجسته ساخت. در همین راستا، Imani (2009) چارچوبی برای برنامه‌ریزی، اجرا و ارزیابی آموزش‌های کارآفرینی در دانشگاهها تدوین کرد و بر لزوم نظام‌مند بودن فرایند ارزیابی در تحقق اهداف کارآفرینی تأکید نمود.

در سطحی جامع‌تر، Mithami et al (2017) با استفاده از روش فراترکیب، ابعاد و مؤلفه‌های اکوسیستم کارآفرینی ایران را شناسایی و در ۱۲ بُعد همچون بازار، فرهنگ، استعدادها، آموزش، شبکه‌ها، سرمایه و زیرساخت‌ها دسته‌بندی کردند. این مطالعه نقش آموزش را به‌عنوان یکی از ابعاد کلیدی زیست‌بوم کارآفرینی تبیین کرد.

Modaresi Saryazdi et al (2019) نیز الگوی برنامه درسی مبتنی بر رویکرد کارآفرینانه را برای دوره ابتدایی ارائه کردند و با تأکید بر ابعاد هدف، محتوا، فعالیت‌های یادگیری و ارزشیابی، ضرورت شکل‌گیری فرهنگ کارآفرینانه از مقاطع پایین‌تر را مطرح ساختند. ملکی‌پور و همکاران با بهره‌گیری از ایدئولوژی‌های برنامه درسی اسکاپرو نشان دادند که مسیر کارایی اجتماعی و یادگیرنده‌محور، تبیینی مناسب برای چارچوب عناصر برنامه درسی کارآفرینانه در آموزش عالی است.

در ادامه، پژوهش‌هایی نظیر Abolghasemi et al (2014) و Norouzi et al (2014) با تمرکز بر طراحی برنامه‌های درسی تفکیکی و شبکه‌بندی مؤلفه‌های ساختاری دانشگاه کارآفرین، بر اهمیت نوآوری، خلاقیت، استقلال و حرفه‌ای‌گرایی در محیط‌های دانشگاهی تأکید کردند. همچنین، برقی و همکاران با طراحی الگوی برنامه درسی مسئله‌محور در دانشگاه‌های الکترونیکی نشان دادند که یادگیری فعال و مبتنی بر حل مسئله می‌تواند بستر مناسبی برای پرورش کارآفرینی در محیط‌های دیجیتال فراهم آورد.

Mohaghar et al (2020) با توسعه چارچوب مفهومی شکل‌گیری زیست‌بوم‌های کارآفرینی دانشگاهی، شاخص‌هایی نظیر زیرساخت‌های سازمانی، منابع، ارتباطات و زیرساخت‌های مدیریتی را معرفی کردند و بر چرخه عمر زیست‌بوم (تولد، فعال‌سازی، یکپارچگی و بلوغ) تأکید داشتند. پژوهش Mousavi et al (2018) نیز با ارائه مدل توسعه دانشگاه کارآفرین در ایران، راهبردهایی نظیر طراحی برنامه‌های درسی کارآفرینانه را به‌عنوان عامل پیشران دانشگاه‌های نسل سوم مطرح کرد. Rezaei & Marzoghi (2018) با ارزیابی برنامه درسی تجربه‌شده دانشجویان، خلاقیت و نوآوری را مؤلفه‌های غالب در آموزش کارآفرینی یافتند. Yahdollahi Farsi & Mirarab Razi (2009) نیز بر ضرورت گنجاندن مهارت‌هایی چون پروژه‌محوری، طرح کسب‌وکار و سواد مالی در برنامه‌های آموزشی علوم تربیتی تأکید کردند.

در سال‌های اخیر، مطالعاتی همچون بررسی چالش‌های اکوسیستم یا زیست‌بوم کارآفرینی در بخش سلامت ایران (۲۰۲۵) و اجرای سیاست‌های کلی اکوسیستم کارآفرینی آموزش عالی (۲۰۲۵) رویکردهای سیاست‌محور را به الگوهای آموزشی پیوند داده‌اند. این مطالعات بر لزوم همسویی آموزش‌های کارآفرینی با سیاست‌های ملی اشتغال تأکید دارند و چارچوب‌هایی برای پرورش کارآفرینی دانشگاهی ارائه کرده‌اند.

در حوزه بین‌المللی، پژوهش‌های متعددی بر ابعاد جهانی آموزش کارآفرینی در آموزش عالی تمرکز داشته‌اند. Fang (2017) عناصر اثرگذار بر چارچوب برنامه درسی کارآفرینانه را در قالب برنامه درسی یکپارچه، یادگیری پژوهش‌محور، ارتباط بین‌رشته‌ای و تعامل با دنیای کار شناسایی کرد. Bent et al (2000) نیز با تمرکز بر محتوای رشته‌ای، مهارت‌های حرفه‌ای، تجربه محیط کار و مهارت‌های عمومی، تأکید داشتند که تجربه واقعی محیط کار در تقویت نیت کارآفرینانه نقش محوری دارد. Tunku & Njoroge (2013) و Thurik & Wennekers (2004) آموزش کارآفرینی را فرآیندی پویا

و رفت‌وبرگشتی دانسته‌اند که از ایده تا کاربرد امتداد دارد و مستلزم طراحی برنامه‌های درسی انعطاف‌پذیر و تجربی است.

مطالعات جدید (۲۰۲۵ - ۲۰۲۰) نشان داده‌اند که آموزش کارآفرینی تأثیر معناداری بر قصد و رفتار کارآفرینانه دانشجویان دارد و عواملی چون طراحی برنامه درسی، شایستگی مدرسان و حمایت دانشگاهی در این زمینه مؤثرند. همچنین، نتایج بلندمدت آموزش کارآفرینی بر افزایش تاب‌آوری، توانمندی و اشتغال فارغ‌التحصیلان تأکید دارد. در کشورهای نظیر چین و بنگلادش، الگوهای مبتنی بر سه‌گانه (دانشگاه، صنعت، دولت) و رویکرد آموزش ۴،۰ با تأکید بر تفکر فرا رشته‌ای، چارچوب‌هایی برای پرورش کارآفرینی پایدار پیشنهاد کرده‌اند. مطالعات جدید (۲۰۲۵-۲۰۲۰) نشان داده‌اند که آموزش کارآفرینی تأثیری معنادار بر قصد و رفتار کارآفرینانه دانشجویان دارد و عواملی چون طراحی برنامه درسی، شایستگی مدرسان و حمایت دانشگاهی در این زمینه مؤثرند. همچنین، نتایج بلندمدت آموزش کارآفرینی بر افزایش تاب‌آوری، توانمندی و اشتغال فارغ‌التحصیلان تأکید دارد. در کشورهای نظیر چین و بنگلادش، الگوهای مبتنی بر سه‌گانه (دانشگاه، صنعت، دولت) و رویکرد آموزش ۴،۰ با تأکید بر تفکر فرا رشته‌ای، چارچوب‌هایی برای پرورش کارآفرینی پایدار پیشنهاد کرده‌اند.

جمع‌بندی مطالعات کنونی و ترسیم شکاف پژوهشی

بر اساس مرور کلی پیشینه، می‌توان نتیجه گرفت که بدنه دانش موجود از تمرکز بر مؤلفه‌های مجزا به سمت مدل‌سازی جامع زیست‌بوم کارآفرینی حرکت کرده است. مطالعات داخلی در حوزه طراحی چارچوب برنامه‌های درسی با جهت‌گیری زیست‌بوم کارآفرینی را می‌توان در یک دسته‌بندی مفهومی شامل شناسایی مؤلفه‌ها، طراحی و اعتبارسنجی الگوهای برنامه درسی، کاربرد در بافت‌های آموزشی خاص و رویکردهای سیاستی تحلیل کرد. پژوهش‌هایی مانند (Qaruneh (2019 و Mithami et al (2017 بر شناسایی ابعاد زیست‌بوم کارآفرینی (نظیر رهبری، فرهنگ، بازار و شبکه‌ها) تمرکز داشته‌اند، در حالی که مطالعاتی همچون (Maqamdoost et al (2019 و (Marzoghi et al (2018 تلاش کرده‌اند این مفاهیم را در قالب عناصر برنامه درسی (اهداف، محتوا، فعالیت‌های یادگیری و ارزشیابی) صورت‌بندی کنند. همچنین، پژوهش‌هایی در بافت‌های خاص (مانند کشاورزی، آموزش الکترونیکی یا دوره ابتدایی) به بومی‌سازی این رویکرد پرداخته‌اند و مطالعات کلان‌نگر نیز بر نقش سیاست‌ها و تعامل دانشگاه با صنعت و دولت تأکید داشته‌اند. با این حال، تحلیل انتقادی این مطالعات نشان می‌دهد که اغلب آن‌ها یا در سطح مفهومی باقی مانده‌اند و به عملیاتی‌سازی در برنامه درسی نپرداخته‌اند، یا رویکردی درون‌برنامه‌ای داشته و ارتباط نظام‌مند با زیست‌بوم کارآفرینی را نادیده گرفته‌اند. علاوه بر این، تمرکز غالب بر اعتبارسنجی آماری و توصیفی بوده و ارزیابی اثربخشی واقعی و زمینه‌مند برنامه‌های درسی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. در سطح بین‌المللی، مطالعاتی مانند (Fang (2017، (Bent et al (2000 و (Thurik & Wenekers (2004 بر طراحی برنامه‌های درسی یکپارچه، یادگیری تجربی و تعامل با محیط واقعی کار تأکید دارند و پژوهش‌های جدید (۲۰۲۵-۲۰۲۰) نیز تأثیر آموزش کارآفرینی بر قصد و رفتار کارآفرینانه دانشجویان را تأیید می‌کنند. با این وجود، این مطالعات عمدتاً در بسترهای توسعه‌یافته انجام شده و انتقال مستقیم آن‌ها به زمینه آموزش عالی ایران با چالش‌های نهادی و فرهنگی مواجه است. همچنین، اگرچه رویکردهایی مانند آموزش ۴،۰ و مدل سه‌گانه دانشگاه - صنعت - دولت مطرح شده‌اند، اما نحوه ترجمه این رویکردها به عناصر عینی برنامه درسی همچنان مبهم باقی مانده است. بر این اساس، شکاف اصلی پژوهشی را می‌توان در فقدان یک چارچوب یکپارچه، زمینه‌مند و عملیاتی دانست.

که بتواند مؤلفه‌های زیست‌بوم کارآفرینی را به‌طور منسجم به عناصر برنامه درسی در آموزش عالی پیوند دهد. این پژوهش در پی آن است که این شکاف را از راه ارائه مدلی منسجم و قابل اجرا، متناسب با شرایط آموزش عالی ایران، برطرف سازد.

روش‌شناسی پژوهش

روش‌شناسی پژوهش، به‌عنوان یکی از بخش‌های بنیادین هر مطالعه علمی، چارچوبی نظام‌مند برای پاسخ به سؤالات پژوهش و دستیابی به اهداف آن فراهم می‌آورد. در این پژوهش که با هدف طراحی و اعتباریابی چارچوب برنامه‌های درسی با جهت‌گیری زیست‌بوم کارآفرینی برای رشته‌های گروه آموزشی مدیریت و خدمات اجتماعی دانشگاه جامع علمی-کاربردی انجام می‌شود، رویکرد ترکیبی (کیفی - کمی) انتخاب شده است. انتخاب این رویکرد با توجه به ماهیت چندبعدی و پیچیده موضوع، ضرورت شناسایی مؤلفه‌ها و شاخص‌های چارچوب برنامه درسی و نیز نیاز به اعتباریابی تجربی آن‌ها صورت گرفته است. رویکرد ترکیبی با فراهم آوردن امکان تحلیل عمیق مفاهیم در کنار آزمون تجربی فرضیات، به پر کردن خلأ روش‌شناختی در مطالعات پیشین که عمدتاً توصیفی - اسنادی یا کمی بوده‌اند، کمک می‌کند (Marzooghi & et al., 2016; Mohaghar & et al., 2019).

نوع و طرح پژوهش

این پژوهش از نوع توسعه‌ای - کاربردی است و با هدف طراحی و اعتباریابی چارچوب برنامه‌های درسی در بافت دانشگاه علمی - کاربردی انجام شد. طرح تحقیق از نوع اکتشافی متوالی^۱ است که در آن مرحله کیفی به‌عنوان پایه طراحی چارچوب اولیه، و مرحله کمی برای اعتباریابی و تأیید تجربی آن در نظر گرفته شد. این طرح، هم‌راستا با مطالعاتی نظیر Marzooghi et al (2018) و Maqamdoost et al (2019)، امکان حرکت از شناسایی مفاهیم بنیادین تا آزمون تجربی چارچوب را فراهم می‌سازد.

مراحل اجرای پژوهش

پژوهش در دو مرحله اصلی انجام گرفت:

مرحله کیفی مطالعه: در این مرحله با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی، مؤلفه‌ها، عناصر و شاخص‌های چارچوب برنامه درسی با جهت‌گیری زیست‌بوم کارآفرینی شناسایی می‌شوند. داده‌ها از دو منبع گردآوری شده است. تحسنت تحلیل اسناد و مدارک مرتبط (از جمله برنامه‌های درسی موجود در دانشگاه جامع علمی-کاربردی، اسناد بالادستی و سیاست‌های وزارت علوم) و انجام مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با خبرگان حوزه برنامه‌ریزی درسی و کارآفرینی.

مرحله کمی مطالعه: در ادامه، چارچوب اولیه استخراج‌شده از مرحله کیفی، از راه پرسش‌نامه اعتباریابی مورد آزمون قرار گرفت. در این مرحله، تحلیل‌های آماری توصیفی و استنباطی برای ارزیابی روایی و پایایی چارچوب پیشنهادی به‌کار گرفته شد تا میزان انطباق چارچوب با داده‌های تجربی مشخص شود. شایان ذکر است جامعه آماری پژوهش شامل سه گروه اصلی خبرگان برنامه‌ریزی درسی (اعضای هیئت علمی و متخصصان دانشگاه جامع علمی - کاربردی و سایر دانشگاه‌های مهارتی)؛ کارآفرینان و متخصصان حوزه مدیریت و خدمات اجتماعی که تجربه فعالیت در زیست‌بوم

^۱ . Exploratory Sequential Design

کارآفرینی دارند و مدیران و سیاست‌گذاران آموزشی شامل مدیران گروه‌های آموزشی و مسئولان مرتبط در وزارت علوم، تحقیقات و فناوری بود. نمونه‌گیری به صورت در دسترس و با تلاش برای رعایت حداکثر تنوع در میان سه گروه هدف انجام شد. با این حال، تلاش شد توزیع نمونه‌ها تا حد امکان نماینده ترکیب جامعه آماری باشد. در مرحله کمی، نمونه‌گیری تصادفی از جامعه آماری انجام خواهد شد و با استفاده از فرمول کوکران، حجم نمونه حدود ۳۸۴ نفر تعیین گردید. در مجموع، ۴۲۰ پرسش‌نامه توزیع شد که از این تعداد ۳۸۶ پرسش‌نامه قابل تحلیل بازگشت داده شد؛ بنابراین، نرخ پاسخ‌گویی برابر با ۹۱٫۹ درصد بود. ترکیب نمونه نهایی شامل ۲۳۱ دانشجو، ۷۷ عضو هیئت علمی و ۷۸ کارآفرین و متخصص حوزه عمل بود.

ابزارهای گردآوری و روش‌های تجزیه و تحلیل داده‌ها

۱. **مصاحبه نیمه‌ساختاریافته:** در مرحله کیفی از مصاحبه‌هایی با پرسش‌های باز استفاده شد تا دیدگاه‌های خبرگان درباره مؤلفه‌های زیست‌بوم کارآفرینی و عناصر برنامه درسی استخراج شود. در مرحله کیفی، از مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با پرسش‌های باز استفاده شد تا دیدگاه‌های خبرگان درباره مؤلفه‌های زیست‌بوم کارآفرینی و عناصر برنامه درسی استخراج شود. معیار انتخاب خبرگان، نمونه‌گیری هدفمند/گلوله‌برفی و نحوه دستیابی به اشباع نظری بود. در بخش کیفی، داده‌های حاصل از مصاحبه‌ها با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی تحلیل شد؛ به طوری که فرآیند کدگذاری در سه مرحله کدگذاری باز، محوری و انتخابی انجام گرفت. همچنین، برای افزایش اعتبار یافته‌ها از معیارهای اعتباربخشی مانند بازبینی مشارکت‌کنندگان^۱، مرور همتایان^۲ و توافق بین کدگذاران استفاده شد. فرآیند کدگذاری در سه مرحله کدگذاری باز، محوری و انتخابی انجام گرفت.
۲. **تحلیل اسناد:** اسناد و سیاست‌های آموزشی بررسی و تحلیل می‌شوند تا مؤلفه‌های کلیدی برنامه درسی شناسایی شوند. شایان ذکر است در مرحله کمی، پرسش‌نامه‌ای با عنوان "پرسش‌نامه اعتباریابی" با مقیاس لیکرت پنج‌درجه‌ای طراحی می‌شود تا میزان توافق پاسخ‌دهندگان با شاخص‌های چارچوب پیشنهادی سنجیده شود. در مرحله کیفی مطالعه، داده‌های گردآوری شده از راه تحلیل محتوای کیفی و با استفاده از کدگذاری باز، محوری و انتخابی تحلیل شد. همچنین، تحلیل‌های توصیفی (میانگین، انحراف معیار و درصد) برای تبیین ویژگی‌های پاسخ‌دهندگان و توصیف شاخص‌ها، تحلیل‌های استنباطی از جمله آزمون کای دو برای بررسی تفاوت‌های معنادار میان گروه‌ها و محاسبه شاخص روایی محتوا (CVI) برای ارزیابی روایی محتوایی چارچوب به کار گرفته شد.

یافته‌ها

همچنانکه اشاره گردید، هدف مطالعه شناسایی عوامل کلیدی مرتبط با طراحی چارچوب برنامه‌های درسی با جهت‌گیری زیست‌بوم کارآفرینی برای رشته‌های گروه آموزشی مدیریت و خدمات اجتماعی دانشگاه جامع علمی کاربردی بود. پرسش نخست: چارچوب مفهومی برنامه درسی مبتنی بر زیست‌بوم کارآفرینی در دانشگاه جامع علمی-کاربردی شامل چه مؤلفه‌ها و ابعادی است؟

^۱ . Member Check

^۲ . Peer Debriefing

نخست با رویکرد تحلیل محتوا این بررسی بر اساس پیشینه داخلی و خارجی انجام شد تا پایه و مبنایی برای توسعه مدل ارائه شود (جدول ۱). شاخص‌ها و عوامل شناسایی شده مطابق با جدول زیر است:

جدول ۱. تحلیل محتوا بررسی پیشینه داخلی و خارجی انجام شده به مثابه مبنایی برای توسعه مدل

عوامل و مولفه‌های کلیدی احصا شده از بدنه دانش موجود	منبع اقتباسی
آشنایی با مفاهیم پایه، انگیزه، خلاقیت و روحیه کارآفرینانه	Rahimi Zia Nejad) 2017(
شناسایی فرصت، تحمل ابهام، خلاقیت و نوآوری، ریسک‌پذیری	European Commission) 2015(
آشنایی با دانش و ماهیت کارآفرینی، آشنایی با چالش‌ها و خطرهای کارآفرینی	Syed) 2014(
نوآوری، رفتار خلاقانه، کشف فرصت‌ها، انعطاف‌پذیری، تفویض اختیار و حمایت از ایده‌های جدید	Koohi et al) 2014(
پرورش شخصیت و صفات اخلاقی و کارآفرینی	Vaidya) 2014(
توفیق‌طلبی، استقلال‌طلبی، ریسک‌پذیری، تحمل ابهام و خلاقیت و مرکز کنترل درونی	Rahimi & Aghababaei) 2013(
فرصت‌شناسی، ریسک‌پذیری، تحمل ابهام، اعتماد به نفس، میل به کسب ثروت، توفیق‌طلبی، استقلال‌طلبی و تمایل به ساختن چیزهای جدید	Moradi Pardanjani & Jafari) 2013(
بالا بردن سطح آگاهی در مورد مسئولیت، ریسک‌پذیری، استقلال، اعتماد به نفس، همکاری، کمک‌های متقابل، شناسایی ایده‌ها، ارزیابی پتانسیل یک ایده، ارزیابی امکان‌سنجی، اجرا و مدیریت پروژه	European Union) 2011(
فرصت‌یابی، توانایی کارگروهمی، مهارت در رویارویی با شرایط عدم اطمینان، ریسک‌پذیری، خلاقیت	Siajan & Simatupang) 2011(
تشخیص و بهره‌برداری از فرصت، کنترل ادراک شخصی، عزت نفس، میل به موفقیت، خلاقیت و نوآوری	Jafari Moghadam & Fakharzadeh) 2011(
شناخت فرصت	Masalobia) 2010(
برنامه‌ریزی و سازمان‌دهی فعالیت‌های کارآفرینی، توسعه مهارت‌های ارتباطی و مسئولیت خود و دیگران، غلبه بر مشکلات و کسب سود اقتصادی	Bartolović & Navusel) 2010(
پرورش مهارت‌ها و ویژگی‌های کارآفرینانه	Estiri) 2010(
کسب دانش مربوط به کارآفرینی؛ کسب مهارت در استفاده از فنون تحلیل فرصت‌های اقتصادی و ترکیب برنامه‌های عملیاتی؛ شناسایی و تحریک استعدادها و مهارت‌های کارآفرینانه؛ القای مخاطره‌پذیری با استفاده از فنون تحلیلی؛ ایجاد همدلی و حمایت برای جنبه‌های منحصر به فرد کارآفرینی؛ تشویق و ترغیب کسب‌وکارهای جدید و سایر کسب‌وکارهای مخاطره‌آمیز کارآفرینان؛ سوق دادن نگرش‌ها به سمت تغییر تقویت روحیه کارآفرینی، شروع کسب‌وکار، خدمت به اجتماع و برانگیختن مهارت‌های کارآفرینی	Moghim, S. M., & Ahmadpour Dariani) 2008(
استقلال‌طلبی، ریسک‌پذیری، انگیزه پیشرفت، تحمل ابهام و خلاقیت	Masalobia) 2008(
	Howard) 2004(

منبع اقتباسی	عوامل و مولفه‌های کلیدی احصا شده از بدنه دانش موجود
Hisrich & Peters) 2002(	توسعه شناخت نقاط ضعف و قوت انواع کسب‌وکار به همراه فرصت‌هایی برای ارزیابی مهارت‌های لازم به‌منظور راه‌اندازی و اداره کسب‌وکار در خود فرد؛ آگاهی و اطلاق از اصول بازاریابی، تأمین مالی، برنامه‌ریزی سازمان‌دهی، خلاقیت و کسب منابع
Erikem) 2000(	خلاقیت، نوآوری و سودمندی
Garavan & O'Kinneide) 1994(	شناخت و تحریک جریان کارآفرینانه استعدادها و مهارت‌ها؛ خنثی کردن انحراف خطرناک تحلیل‌های تکنیکی؛ ایجاد هم‌دلی و حمایت از همه جنبه‌های کارآفرینی؛ ایجاد نگرش برای تحول
Bemak & Stampf) 1992(	کسب دانش و درک مفاهیم مرتبط به کارآفرینی
Kent) 1990(	ارتقاء شناخت فرصت‌ها
Vaidya) 2014(	آموزش خلاقیت کارآفرینی
Syed) 2014(	آموزش خلاقیت کارآفرینی
Moradi Pardanjanani & Jafari) 2013(	ارتباط با دنیای کار و زندگی، قابلیت به‌کارگیری مطالب درس در حل مسائل کاری، تقویت روحیه و نگرش کارآفرینی، شروع کسب‌وکار و ایجاد شغل، خدمت به اجتماع
Siajan & Simatupang) 2011(	مهارت‌های بین فردی، فن مذاکره، مهارت تصمیم‌گیری، مهارت ارائه
Kowsari & Norouzadeh) 2009(	ایجاد شایستگی‌های لازم در زمینه دانش، نگرش و مهارت؛ پرورش مهارت‌های عالی ذهن، ایجاد روحیه کارآفرینی، آشنایی دانش‌آموزان با دانش کارآفرینی
Masalobia) 2010(	مدیریت منابع و امور مالی، بازاریابی و مهارت فروشندگی، خلق ایده و کشف فرصت‌ها، برنامه‌ریزی کسب‌وکار، مدیریت رشد بنگاه، سازمان‌دهی و تیم‌سازی، خلق کسب‌وکار جدید، مدیریت کسب‌وکارهای کوچک و ریسک و منطق

در ادامه این مرحله و در بخش کیفی مطالعه، برای استخراج عوامل، از مصاحبه با متخصصان استفاده شده است. فرآیند استخراج کدها با روش کدگذاری باز آغاز شد، که شامل شناسایی مضامین اولیه از متن مصاحبه‌ها بود؛ سپس با کدگذاری محوری، مضامین مرتبط گروه‌بندی شدند و در نهایت، با کدگذاری انتخابی، عوامل کلیدی تعیین شدند (جدول ۲). متن مصاحبه برای استخراج برخی از عوامل به صورت زیر است:

جدول ۲. یافته های کدگذاری، مضامین مرتبط گروه‌بندی شده به استناد مصاحبه با متخصصان

کد مصاحبه	متن و شواهد مصاحبه	زیرشاخص‌ها	شونده و مشارکت کننده
p1	در طراحی چارچوب برنامه‌های درسی با جهت‌گیری زیست‌بوم کارآفرینی برای رشته‌های مدیریت و خدمات اجتماعی، شناخت انعطاف‌پذیر ضروری است. دانشجویان باید بتوانند دانش خود را در زمینه‌های گوناگون اعمال کنند، مانند ترکیب مدیریت منابع با خدمات اجتماعی برای ایجاد کسب‌وکارهای نوآورانه. این شناخت کمک می‌کند تا ایده‌های کارآفرینانه در مواجهه با چالش‌های متغیر بازار کار، مانند تغییرات اقتصادی یا نیازهای جوامع محلی، انعطاف‌پذیر باقی بماند و به توسعه پایدار منجر شود. بدون این انعطاف، برنامه‌ها ناکارآمد خواهند بود.	شناخت انعطاف‌پذیر	
p2, p3, p4, p5	برای طراحی چارچوب برنامه‌های درسی با تمرکز بر زیست‌بوم کارآفرینی در رشته‌های مدیریت، تفکر خلاق کلیدی است. دانشجویان باید ایده‌های نوآورانه تولید کنند، مانند راه‌حل‌های خلاقانه برای مشکلات اجتماعی از راه کسب‌وکارهای مبتنی بر فناوری. این تفکر کمک می‌کند تا برنامه‌ها دانشجویان را برای حل مسائل پیچیده آماده کنند، مانند ایجاد مدل‌های مدیریتی جدید برای خدمات عمومی. ادغام تفکر خلاق با آموزش مهارتی، نیت کارآفرینانه را تقویت کرده و به توسعه اقتصادی-اجتماعی کمک می‌کند.	تفکر خلاق	
p6, p7	در مورد طراحی چارچوب برنامه‌های درسی با جهت‌گیری زیست‌بوم کارآفرینی برای رشته‌های خدمات اجتماعی، مدیریت ریسک حیاتی است. دانشجویان باید ریسک‌های محاسبه‌شده را ارزیابی کنند، مانند سرمایه‌گذاری در پروژه‌های اجتماعی با احتمال شکست. این مدیریت به پرورش مهارت‌های کارآفرینانه کمک می‌کند و دانشجویان را برای بازار کار واقعی آماده می‌سازد. بدون توجه به ریسک، برنامه‌ها نمی‌توانند نوآوری را ترویج دهند. ادغام این عنصر با اهداف آموزشی، پایداری کسب‌وکارهای اجتماعی را تضمین می‌کند.	مدیریت ریسک	
p8, p9, p10	طراحی چارچوب برنامه‌های درسی با تأکید بر زیست‌بوم کارآفرینی در رشته‌های مدیریت، نیازمند اصالت ایده است. دانشجویان باید ایده‌های منحصر به فرد ایجاد کنند، مانند مدل‌های نوین خدمات اجتماعی غیرتکراری. این اصالت به تقویت نوآوری کمک می‌کند و برنامه‌ها را از حالت سنتی خارج می‌سازد. بدون اصالت، دانشجویان نمی‌توانند در بازار رقابتی موفق شوند. ادغام این شاخص با محتوای درسی، قابلیت‌های کارآفرینانه را افزایش داده و به توسعه جامعه کمک می‌کند.	اصالت ایده	
p11	برای چارچوب برنامه‌های درسی با جهت‌گیری زیست‌بوم کارآفرینی در رشته‌های خدمات اجتماعی، بسط ایده ضروری است. دانشجویان باید ایده‌های اولیه را توسعه دهند، مانند جزئیات‌دهی به مدل‌های مدیریتی برای جوامع محلی. این بسط به پرورش خلاقیت کمک می‌کند و برنامه‌ها را عملی‌تر می‌سازد. بدون بسط، ایده‌ها سطحی باقی می‌مانند. ادغام این عنصر با روش‌های آموزشی، دانشجویان را برای اجرای پروژه‌های واقعی کارآفرینانه آماده می‌کند.	بسط ایده	

کد مصاحبه	زیرشاخص‌ها	متن و شواهد مصاحبه
شونده و مشارکت کننده	نگرش نسبت به رفتار کارآفرینانه	در طراحی چارچوب برنامه‌های درسی با تمرکز بر زیست‌بوم کارآفرینی برای رشته‌های مدیریت، نگرش نسبت به رفتار کارآفرینانه کلیدی است. دانشجویان باید دیدگاه مثبت به شروع کسب‌وکار داشته باشند، مانند پذیرش چالش‌های اجتماعی به عنوان فرصت. این نگرش نیت کارآفرینانه را تقویت می‌کند و برنامه‌ها را هدفمند می‌سازد. بدون نگرش مثبت، دانشجویان از ریسک می‌ترسند. ادغام این شاخص با اهداف آموزشی، به توسعه اقتصادی-اجتماعی کمک می‌کند.

در ادامه عوامل شناسایی شده از ادبیات موضوع و مصاحبه‌ها در اختیار متخصصان قرار گرفت تا با همکاری آن‌ها نسبت به جمع‌بندی و نهایی‌سازی اقدام شود. فرآیند دسته‌بندی با روش تحلیل محتوا آغاز شد، که طی آن مضامین اصلی از عوامل استخراج شده شناسایی شدند؛ سپس با استفاده از کدگذاری محوری، این مضامین بر اساس شباهت‌ها و ارتباط‌ها به چهار بعد اصلی (اهداف برنامه درسی، محتوا، روش‌های یادگیری و تدریس، و ارزشیابی) و شاخص‌های مرتبط گروه‌بندی شدند. در نهایت، با کدگذاری انتخابی و اجماع متخصصان، ساختار نهایی چارچوب برنامه درسی با جهت‌گیری زیست‌بوم کارآفرینی تدوین شد (جدول ۳).

جدول ۳. ساختار چارچوب برنامه درسی با جهت‌گیری زیست‌بوم کارآفرینی مولفه‌های فرعی، اصلی و ابعاد مدل در نگاهی یکپارچه

بعد	مولفه اصلی	مولفه‌های فرعی
اهداف برنامه درسی	پرورش مهارت‌های کارآفرینانه (خلاقیت، نوآوری، ریسک‌پذیری)	شناخت انعطاف‌پذیر
		تفکر خلاق
		مدیریت ریسک
		اصالت ایده
		بسط ایده
		نگرش نسبت به رفتار کارآفرینانه
		هنجار ذهنی
		کنترل رفتاری ادراک شده
		تمایل به موفقیت
		خودکارآمدی کارآفرینانه
	آماده‌سازی دانشجویان برای پاسخ به نیازهای بازار کار و خدمات اجتماعی	دانش بازار
		مهارت‌های استخدامی
		آمادگی شغلی
		تحلیل محیط کسب‌وکار

مؤلفه های اصلی	مؤلفه های فرعی
پایه های اجتماعی	پایه های اجتماعی
دانش یکپارچه	دانش یکپارچه
مشارکت عملی	مشارکت عملی
تفکر طراحی	تفکر طراحی
همکاری گروهی	همکاری گروهی
بازخورد مداوم	بازخورد مداوم
تحلیل بازار	تحلیل بازار
پیش بینی مالی	پیش بینی مالی
استراتژی بازاریابی	استراتژی بازاریابی
مدیریت ریسک	مدیریت ریسک
پایداری	پایداری
بودجه بندی	بودجه بندی
تحلیل هزینه-فایده	تحلیل هزینه-فایده
استراتژی های تبلیغاتی	استراتژی های تبلیغاتی
مدیریت برند	مدیریت برند
تأمین مالی	تأمین مالی
ادغام رشته ها	ادغام رشته ها
همکاری بین رشته ای	همکاری بین رشته ای
تفکر سیستماتیک	تفکر سیستماتیک
مهارت های ارتباطی	مهارت های ارتباطی
حل مسئله پیچیده	حل مسئله پیچیده
مشارکت دانشجویی	مشارکت دانشجویی
بحث گروهی	بحث گروهی
نقش بازی	نقش بازی
طوفان فکری	طوفان فکری
بازخورد همتایان	بازخورد همتایان
شناسایی مسئله	شناسایی مسئله
گردآوری داده	گردآوری داده
تحلیل راه حل	تحلیل راه حل
اجرا راه حل	اجرا راه حل
ارزیابی نتایج	ارزیابی نتایج
فعالیت های میدانی	فعالیت های میدانی
شبیه سازی	شبیه سازی
کارآموزی	کارآموزی
بازتاب	بازتاب

مؤلفه‌های فرعی	مؤلفه اصلی	بعد
یادگیری مبتنی بر پروژه		
ابزارهای دیجیتال		
پلتفرم‌های آنلاین		
هوش مصنوعی	استفاده از فناوری‌های آموزشی	
واقعیت مجازی		
ارزیابی دیجیتال		
تعریف معیار پروژه		
گردآوری شواهد		
ارزیابی گروهی	ارزشیابی پروژه‌ای	
بازخورد سازنده		
سنجش تأثیر		
شناسایی شایستگی‌ها		
سطوح شایستگی		
ارزیابی عملکرد	ارزشیابی مبتنی بر شایستگی	
توسعه شخصی		
گواهینامه شایستگی		
ابزارهای خودارزیابی	ارزشیابی	
بازتاب شخصی		
هدف‌گذاری	خودارزیابی	
پیگیری پیشرفت		
بازخورد خودی		
معیارهای خلاقیت		
اصالت		
انعطاف‌پذیری	توجه به خلاقیت و نوآوری	
بسط		
تأثیر نوآوری		

در بررسی جدول ارائه‌شده، ساختار چارچوب برنامه درسی با جهت‌گیری زیست‌بوم کارآفرینی به چهار بعد اصلی تقسیم می‌شود که هر بعد شامل شاخص‌های کلیدی است و شاخص‌ها نیز زیرشاخص‌های عملیاتی دارند. این چارچوب بر پایه ادغام عوامل استخراج‌شده از ادبیات موضوع و مصاحبه‌ها طراحی شده و هدف آن پرورش مهارت‌های کارآفرینانه، تقویت نیت و انگیزه کارآفرینی، آماده‌سازی برای بازار کار و ارزیابی پایدار است. در ادامه، ابعاد، مؤلفه‌های اصلی و فرعی هر بعد معرفی می‌شوند و اهمیت هر مؤلفه در برنامه درسی مبتنی بر کارآفرینی تشریح می‌شود، با تمرکز بر اینکه چگونه این شاخص‌ها برنامه را عملی، پویا و هم‌راستا با نیازهای واقعی زیست‌بوم کارآفرینی می‌سازند. بعد/ها/ف برنامه درسی، پایه چارچوب را تشکیل می‌دهد و بر تعیین جهت‌گیری‌های آموزشی تمرکز دارد تا دانشجویان رشته‌های

مدیریت و خدمات اجتماعی را برای ورود به زیست‌بوم کارآفرینی آماده کند. شاخص پرورش مهارت‌های کارآفرینانه (خلاقیت، نوآوری، ریسک‌پذیری) با زیرشاخص‌های شناخت انعطاف‌پذیر، تفکر خلاق، مدیریت ریسک، اصالت ایده و بسط ایده، اهمیت دارد زیرا برنامه درسی مبتنی بر آن دانشجویان را قادر می‌سازد تا ایده‌های نوآورانه را در مواجهه با چالش‌های پویا زیست‌بوم کارآفرینی تولید و اجرا کنند که این امر خلاقیت را از حالت نظری به عملی تبدیل کرده و به حل مسائل اجتماعی کمک می‌کند. شاخص تقویت نیت کارآفرینانه با زیرشاخص‌های نگرش نسبت به رفتار کارآفرینانه، هنجار ذهنی، کنترل رفتاری ادراک‌شده، تمایل به موفقیت و خودکارآمدی کارآفرینانه، اهمیت دارد زیرا برنامه درسی مبتنی بر آن انگیزه داخلی دانشجویان را افزایش می‌دهد و موانع روانشناختی را کاهش می‌دهد، که این امر منجر به افزایش تمایل به شروع کسب‌وکارهای اجتماعی می‌شود. شاخص آماده‌سازی دانشجویان برای پاسخ به نیازهای بازار کار و خدمات اجتماعی با زیرشاخص‌های دانش بازار، مهارت‌های استعدادی، آمادگی شغلی، تحلیل محیط کسب‌وکار و پایداری اجتماعی، اهمیت دارد زیرا برنامه درسی مبتنی بر آن دانشجویان را با واقعیت‌های بازار هم‌راستا می‌کند و پایداری اقتصادی-اجتماعی را تضمین می‌نماید، که این امر به کاهش بیکاری و ایجاد ارزش اجتماعی کمک می‌کند. بعد محتوا، محتوای برنامه را برای پشتیبانی از اهداف کارآفرینانه طراحی می‌کند و بر تلفیق دانش نظری و عملی تمرکز دارد تا دانشجویان را برای اجرای ایده‌ها در زیست‌بوم کارآفرینی آماده سازد. شاخص محتوای یکپارچه با تمرکز بر پروژه‌های عملی با زیرشاخص‌های دانش یکپارچه، مشارکت عملی، تفکر طراحی، همکاری گروهی و بازخورد مداوم، اهمیت دارد زیرا برنامه درسی مبتنی بر آن محتوای سنتی را به سمت پروژه‌های واقعی سوق می‌دهد و همکاری را تقویت می‌کند، که این امر یادگیری را پویا و کاربردی می‌سازد. شاخص طرح کسب‌وکار با زیرشاخص‌های تحلیل بازار، پیش‌بینی مالی، استراتژی بازاریابی، مدیریت ریسک و پایداری، اهمیت دارد زیرا برنامه درسی مبتنی بر آن دانشجویان را برای توسعه کسب‌وکارهای پایدار آموزش می‌دهد و ریسک‌ها را مدیریت می‌کند، که این امر به موفقیت اقتصادی در خدمات اجتماعی کمک می‌نماید. شاخص مهارت‌های مالی و بازاریابی با زیرشاخص‌های بودجه‌بندی، تحلیل هزینه-فایده، استراتژی‌های تبلیغاتی، مدیریت برند و تأمین مالی، اهمیت دارد زیرا برنامه درسی مبتنی بر آن مهارت‌های اقتصادی را تقویت می‌کند و سودآوری را افزایش می‌دهد که این امر کسب‌وکارها را از شکست نجات می‌دهد. شاخص آموزش‌های میان‌رشته‌ای مرتبط با مدیریت و خدمات اجتماعی با زیرشاخص‌های ادغام رشته‌ها، همکاری بین‌رشته‌ای، تفکر سیستماتیک، مهارت‌های ارتباطی و حل مسئله پیچیده، اهمیت دارد زیرا برنامه درسی مبتنی بر آن دانش‌ها را تلفیق می‌کند و مسائل چندوجهی را حل می‌نماید، که این امر نوآوری اجتماعی را افزایش می‌دهد. بعد روش‌های یادگیری و تدریس، رویکردهای تعاملی و عملی را برای اجرای مهارت‌های کارآفرینانه ارائه می‌دهد و بر فناوری و تجربه تمرکز دارد تا یادگیری را در زیست‌بوم واقعی اجرا کند. شاخص یادگیری فعال با زیرشاخص‌های مشارکت دانشجویی، بحث گروهی، نقش‌بازی، طوفان فکری و بازخورد همتایان، اهمیت دارد زیرا برنامه درسی مبتنی بر آن یادگیری را از حالت منفعل به تعاملی تبدیل می‌کند و ایده‌پردازی جمعی را ترویج می‌دهد، که این امر خلاقیت گروهی را در خدمات اجتماعی تقویت می‌کند. شاخص روش‌های مسأله‌محور با زیرشاخص‌های شناسایی مسئله، گردآوری داده، تحلیل راه‌حل، اجرا راه‌حل و ارزیابی نتایج، اهمیت دارد زیرا برنامه درسی مبتنی بر آن دانشجویان را برای حل مسائل واقعی زیست‌بوم آموزش می‌دهد و تحلیل منطقی را تقویت می‌کند، که این امر به تصمیم‌گیری مؤثر در مدیریت کمک می‌نماید. شاخص یادگیری تجربی با زیرشاخص‌های فعالیت‌های میدانی، شبیه‌سازی، کارآموزی، بازتاب و یادگیری مبتنی بر پروژه، اهمیت دارد زیرا برنامه درسی مبتنی بر آن تجربه عملی را غنی می‌کند و بازتاب را برای یادگیری عمیق ترویج می‌دهد، که این

امر دانشجویان را برای محیط واقعی خدمات آماده می‌سازد. شاخص استفاده از فناوری‌های آموزشی با زیرشاخص‌های ابزارهای دیجیتال، پلتفرم‌های آنلاین، هوش مصنوعی، واقعیت مجازی و ارزیابی دیجیتال، اهمیت دارد زیرا برنامه درسی مبتنی بر آن روش‌ها را مدرن می‌کند و تحلیل داده را تسهیل می‌نماید، که این امر نوآوری در مدیریت را افزایش می‌دهد. بعد/ارزشیابی، بازخورد و بهبود را تضمین می‌کند و بر سنجش شایستگی و خلاقیت تمرکز دارد تا اثربخشی برنامه را در زیست‌بوم کارآفرینی ارزیابی کند. شاخص ارزشیابی پروژه‌ای با زیرشاخص‌های تعریف معیار پروژه، گردآوری شواهد، ارزیابی گروهی، بازخورد سازنده و سنجش تأثیر، اهمیت دارد زیرا برنامه درسی مبتنی بر آن نتایج پروژه‌ها را دقیق می‌سنجد و بهبود را تسهیل می‌کند، که این امر پایداری کسب‌وکارها را تضمین می‌نماید. شاخص ارزشیابی مبتنی بر شایستگی با زیرشاخص‌های شناسایی شایستگی‌ها، سطوح شایستگی، ارزیابی عملکرد، توسعه شخصی و گواهینامه شایستگی، اهمیت دارد زیرا برنامه درسی مبتنی بر آن شایستگی‌ها را قابل سنجش می‌کند و رشد فردی را ترویج می‌دهد، که این امر دانشجویان را برای رقابت در بازار کار آماده می‌سازد. شاخص خودارزیابی با زیرشاخص‌های ابزارهای خودارزیابی، بازتاب شخصی، هدف‌گذاری، پیگیری پیشرفت و بازخورد خودی، اهمیت دارد زیرا برنامه درسی مبتنی بر آن خودآگاهی را افزایش می‌دهد و پیشرفت شخصی را پیگیری می‌کند، که این امر انگیزه کارآفرینانه را پایدار می‌سازد. شاخص توجه به خلاقیت و نوآوری با زیرشاخص‌های معیارهای خلاقیت، اصالت، انعطاف‌پذیری، بسط و تأثیر نوآوری، اهمیت دارد زیرا برنامه درسی مبتنی بر آن نوآوری را سنجیده می‌کند و ایده‌ها را از حالت مفهومی به عملی تبدیل می‌کند که این امر به توسعه پایدار خدمات اجتماعی کمک می‌کند. این تشریح نشان می‌دهد که چارچوب مدل با تمرکز بر شاخص‌ها و زیرشاخص‌ها، برنامه درسی را از حالت نظری به عملی تبدیل می‌کند و به دانشجویان کمک می‌کند تا در زیست‌بوم کارآفرینی موفق شوند. الگوی مفهومی در شکل ۱ ارائه شده است.

شکل ۱. مدل برنامه‌ریزی درسی مبتنی بر زیست بوم کارآفرینی

پرسش دوم: آیا چارچوب طراحی شده از روایی و اعتبار کافی برای اجرا در برنامه‌های درسی گروه‌های آموزشی مدیریت و خدمات اجتماعی برخوردار است؟

به منظور اعتبارسنجی چارچوب برنامه درسی مبتنی بر زیست‌بوم کارآفرینی برای رشته‌های گروه آموزشی مدیریت و خدمات اجتماعی دانشگاه جامع علمی کاربردی، از رویکرد ارزشیابی زمینه‌محور استفاده شد. در این مرحله، مدل پیشنهادی از راه پرسش‌نامه محقق‌ساخته و آزمون‌های دو مورد ارزیابی قرار گرفت تا میزان توافق میان ذی‌نفعان آموزشی و حرفه‌ای نسبت به اعتبار شاخص‌های آن مشخص شود. شاخص‌های مورد ارزیابی شامل: پرورش مهارت‌های کارآفرینانه، تقویت نیت کارآفرینانه، آماده‌سازی برای بازار کار، محتوای یکپارچه، طرح کسب‌وکار، مهارت‌های مالی و بازاریابی، آموزش‌های میان‌رشته‌ای، یادگیری فعال، روش‌های مسئله‌محور، یادگیری تجربی، بهره‌گیری از فناوری‌های آموزشی، ارزشیابی پروژه‌ای، ارزشیابی مبتنی بر شایستگی، خودارزیابی و خلاقیت و نوآوری بودند. داده‌ها از ۳۸۶ مشارکت‌کننده شامل ۲۳۱ دانشجو، ۷۷ عضو هیأت علمی و متخصص و ۷۸ کارآفرین گردآوری شد. ابزار پژوهش،

پرسش‌نامه ۶۰ گویه‌ای با مقیاس پنج‌درجه‌ای لیکرت بود که روایی آن با نظر متخصصان و پایایی آن با ضریب آلفای کرونباخ ۰/۹۴ تأیید شد. نتایج آزمون کای-دو مطابق با جدول ۴ است:

جدول ۴. نتایج آزمون کای-دو برای اعتبارسنجی شاخص‌های چارچوب

شاخص	درصد موافق (امتیاز ۴ و ۵)	مقدار کای دو	درجه آزادی	p-value	نتیجه
پرورش مهارت‌های کارآفرینانه	۸۵	۴۲/۱۵	۴	< ۰/۰۰۱	تأیید اعتبار (توافق بالا)
تقویت نیت کارآفرینانه	۸۲	۳۹/۸۷	۴	< ۰/۰۰۱	تأیید اعتبار (توافق بالا)
آماده‌سازی برای بازار کار	۷۸	۳۷/۵۴	۴	< ۰/۰۰۱	تأیید اعتبار (توافق بالا)
محتوای یکپارچه	۸۰	۴۱/۰۹	۴	< ۰/۰۰۱	تأیید اعتبار (توافق بالا)
طرح کسب‌وکار	۸۳	۴۵/۳۲	۴	< ۰/۰۰۱	تأیید اعتبار (توافق بالا)
مهارت‌های مالی و بازاریابی	۷۹	۳۸/۷۶	۴	< ۰/۰۰۱	تأیید اعتبار (توافق بالا)
آموزش‌های میان‌رشته‌ای	۸۱	۴۰/۲۳	۴	< ۰/۰۰۱	تأیید اعتبار (توافق بالا)
یادگیری فعال	۸۴	۳۹/۸۷	۴	< ۰/۰۰۱	تأیید اعتبار (توافق بالا)
روشهای مسأله‌محور	۷۷	۳۷/۵۴	۴	< ۰/۰۰۱	تأیید اعتبار (توافق بالا)
یادگیری تجربی	۸۲	۴۱/۰۹	۴	< ۰/۰۰۱	تأیید اعتبار (توافق بالا)
استفاده از فناوری‌های آموزشی	۸۰	۴۵/۳۲	۴	< ۰/۰۰۱	تأیید اعتبار (توافق بالا)
ارزشیابی پروژه‌ای	۸۵	۳۸/۷۶	۴	< ۰/۰۰۱	تأیید اعتبار (توافق بالا)
ارزشیابی مبتنی بر شایستگی	۷۸	۴۰/۲۳	۴	< ۰/۰۰۱	تأیید اعتبار (توافق بالا)
خودارزیابی	۸۱	۳۹/۸۷	۴	< ۰/۰۰۱	تأیید اعتبار (توافق بالا)
توجه به خلاقیت و نوآوری	۸۳	۳۷/۵۴	۴	< ۰/۰۰۱	تأیید اعتبار (توافق بالا)

همچنانکه مشاهده می‌گردد نتایج آزمون خی‌دو نشان داد که برای تمامی شاخص‌ها، مقدار χ^2 بالا و مقدار احتمال (p-value) کمتر از ۰,۰۰۱ است؛ بنابراین، توافق معناداری در تأیید اعتبار شاخص‌ها وجود دارد. میزان توافق پاسخ‌دهندگان برای تمام شاخص‌ها بیش از ۷۷ درصد (امتیاز ۴ و ۵) بود که نشان‌دهنده‌ی پذیرش گسترده مدل از سوی دانشجویان، متخصصان و کارآفرینان است.

به‌ویژه، شاخص‌هایی مانند پرورش مهارت‌های کارآفرینانه (۸۵٪)، یادگیری فعال (۸۴٪)، ارزشیابی پروژه‌ای (۸۵٪) و توجه به خلاقیت و نوآوری (۸۳٪) بالاترین سطح توافق را به خود اختصاص دادند. این یافته‌ها بیانگر آن است که چارچوب از منظر ذی‌نفعان، توانایی بالایی در تقویت مؤلفه‌های کلیدی کارآفرینی و پاسخ‌گویی به نیازهای واقعی زیست‌بوم کارآفرینی دارد. بر این اساس، چارچوب می‌تواند به‌عنوان یک الگوی معتبر و کاربردی برای تحول برنامه‌های درسی مهارتی و کارآفرینانه در دانشگاه جامع علمی کاربردی مورد استفاده قرار گیرد. پیشنهاد می‌شود این مدل به‌صورت آزمایشی^۱ در تعدادی از برنامه‌های درسی رشته‌های مدیریت و خدمات اجتماعی اجرا شود تا اثربخشی عملی آن از نظر پیشرفت یادگیری، ارتقای مهارت‌های کارآفرینانه و انطباق با نیازهای بازار کار مورد ارزیابی تجربی قرار گیرد. در مجموع، نتایج حاصل از اعتبارسنجی تأکید می‌کند که چارچوب نه تنها می‌تواند شکاف میان نظریه و عمل در آموزش کارآفرینی را کاهش دهد بلکه به‌صورت نظام‌مند موجب یکپارچگی عناصر آموزشی، یادگیری تجربی و توسعه شایستگی‌های بین‌رشته‌ای در چارچوب آموزش عالی مهارتی ایران خواهد شد.

بحث و نتیجه‌گیری

در دنیای معاصر، با شتاب گرفتن تحولات اجتماعی و اقتصادی، نظام‌های آموزشی سنتی دیگر پاسخ‌گوی نیازهای پویا و چندبعدی زیست‌بوم کارآفرینی نیستند. این چالش در رشته‌های مدیریت و خدمات اجتماعی دانشگاه جامع علمی کاربردی بیش از سایر حوزه‌ها محسوس است؛ جایی که نبود برنامه‌های درسی یکپارچه، میان‌رشته‌ای و مبتنی بر تجربه، دانشجویان را از مهارت‌های ضروری برای ورود مؤثر به بازار کار و خلق کسب‌وکارهای اجتماعی بازمی‌دارد. ضعف در پیوند میان نظریه و عمل، کم‌توجهی به نوآوری، و فقدان نظام‌های ارزشیابی مبتنی بر شایستگی، از مهم‌ترین کاستی‌های ساختار کنونی آموزش در این حوزه به‌شمار می‌آیند.

این پژوهش در پاسخ به این نیاز، چارچوبی جامع و اعتبارسنجی‌شده برای برنامه‌های درسی با جهت‌گیری زیست‌بوم کارآفرینی ارائه می‌دهد. این چارچوب مبتنی بر چهار بعد اصلی برنامه درسی شامل اهداف، محتوا، یادگیری و تدریس و ارزشیابی است که ریشه در نظریه‌های کلاسیک و معاصر برنامه درسی دارد. به‌طور مشخص، بعد «اهداف» با رویکرد تایلر در تعیین اهداف رفتاری، بعد «محتوا» با دیدگاه برونر در سازمان‌دهی مارپیچی دانش، بعد «یادگیری و تدریس» با نظریه‌های یادگیری تجربی کلب و یادگیری مبتنی بر مسئله و بعد «ارزشیابی» با رویکرد ارزشیابی اصیل و شایستگی‌محور هم‌راستا است. این هم‌ترازی نظری، انسجام درونی مدل را تقویت کرده و آن را از سطح یک الگوی توصیفی به یک چارچوب تبیینی ارتقا می‌دهد.

در مقایسه با پژوهش‌های پیشین، این چارچوب دامنه کاربردی وسیع‌تری دارد. برخلاف الگوهای محدود به آموزش پایه مانند پژوهش Modaresi Saryazdi (2019)، یا مدل‌های بین‌المللی همچون چارچوب کارآفرینی اتحادیه اروپا

^۱. Pilot Implementation

(2011) که بر مهارت‌های عمومی تمرکز دارند، این مدل بر ترکیب پایداری اجتماعی، خلاقیت، فناوری‌های آموزشی نوین و یادگیری تجربی تأکید دارد. نتایج حاصل از آزمون خی دو ($p < 0.001$) نشان داد که اجماع بالایی میان دانشجویان، متخصصان و کارآفرینان درباره اعتبار شاخص‌ها وجود دارد، که مؤید مقبولیت و کارآمدی عملی چارچوب است.

تحلیل محتوای سرفصل‌های پیشنهادی درس «کارآفرینی در خدمات اجتماعی» نیز نشان می‌دهد که این چارچوب، فرایند یادگیری نظری را با فعالیت‌های میدانی و پروژه‌ای ادغام می‌کند. شاخص‌هایی مانند تفکر خلاق، پایداری اجتماعی، حل مسئله و استفاده از فناوری‌های آموزشی، باعث می‌شوند که دانشجو نه تنها دانش نظری، بلکه تجربه واقعی از زیست‌بوم کارآفرینی کسب کند. ساختار پیشنهادی درس با ۱۵ فصل موضوعی، امکان اجرای گام‌به‌گام، ارزشیابی مستمر و بازخورد نظام‌مند را فراهم می‌آورد. مقایسه با پژوهش‌های داخلی مانند رحیمی و آقابابایی (۱۳۹۲) که بر ویژگی‌های روان‌شناختی کارآفرینانه تمرکز داشتند، نشان می‌دهد که مدل حاضر با افزودن مؤلفه‌های کمی و عملی، رویکردی تلفیقی، سنجش‌پذیر و کاربردی‌تر ارائه می‌دهد.

تحلیل محتوای سرفصل‌های پیشنهادی درس «کارآفرینی در خدمات اجتماعی» نشان می‌دهد که این چارچوب، با انتقال از آموزش دانش محور به شایستگی محور، امکان توسعه مهارت‌های سطح بالاتر شناختی و عملی را فراهم می‌کند. این یافته با ادبیات آموزش عالی که بر گذار از «انتقال دانش» به «خلق دانش در عمل» تأکید دارد، همسو است. بر اساس یافته‌های پژوهش، مجموعه‌ای از پیشنهادهای کاربردی در سه سطح «برنامه درسی»، «نهادی» و «سیاستی» ارائه می‌شود:

الف) سطح برنامه درسی

- طراحی ماژول‌های یادگیری مبتنی بر پروژه‌های واقعی (Real-world Projects) با مشارکت ذی‌نفعان بیرونی
- تدوین ابزارهای ارزشیابی شایستگی محور (مانند روبریک‌های عملکردی برای سنجش مهارت‌های کارآفرینانه)

ب) سطح نهادی (دانشگاه)

- اجرای آزمایشی (Pilot) سرفصل‌های پیشنهادی برای ارزیابی اثربخشی در محیط واقعی
- ایجاد «شبکه‌های یادگیری کارآفرینانه» بین دانشگاه، صنعت و بخش اجتماعی
- طراحی نظام انگیزشی برای مدرسان جهت اجرای روش‌های نوین تدریس

ج) سطح سیاست‌گذاری

- بازنگری در استانداردهای برنامه‌ریزی درسی با تأکید بر شایستگی و اشتغال‌پذیری
 - حمایت از توسعه زیرساخت‌های آموزش دیجیتال و یادگیری ترکیبی
 - تدوین چارچوب ملی آموزش کارآفرینی در آموزش‌های مهارتی
- در نهایت، اجرای این چارچوب می‌تواند با کاهش شکاف میان آموزش دانشگاهی و نیازهای واقعی زیست‌بوم کارآفرینی، به تربیت دانش‌آموختگانی منجر شود که نه تنها دارای دانش نظری بلکه مجهز به مهارت‌های عملی، تفکر خلاق و توانایی خلق ارزش در بسترهای واقعی هستند.

سهم نظری مطالعه در حوزه مطالعات برنامه درسی و پیشنهاداتی برای پژوهش‌های آینده

این پژوهش از نظر نظری و کاربردی سهمی قابل توجه در غنی‌سازی حوزه مطالعات برنامه درسی دارد. از جنبه نظری، این مطالعه با طراحی و اعتبارسنجی چارچوب برنامه درسی مبتنی بر زیست‌بوم کارآفرینی، رویکردی نوین در تلفیق مفاهیم کارآفرینی، یادگیری تجربی و طراحی برنامه درسی ارائه می‌دهد. این چارچوب با عبور از الگوهای سنتی مانند مدل‌های تایلر و زایس، بر پویایی، انعطاف‌پذیری و تعامل میان عناصر برنامه درسی تأکید دارد و مفهوم «برنامه درسی اکوسیستمی» را به ادبیات علمی وارد می‌کند. از منظر نظریه‌پردازی بومی نیز، پژوهش حاضر با تمرکز بر رشته‌های مدیریت و خدمات اجتماعی در دانشگاه جامع علمی کاربردی، الگوی جدیدی را معرفی می‌کند که می‌تواند مبنایی برای طراحی برنامه‌های درسی متناسب با شرایط فرهنگی، اقتصادی و فناورانه ایران باشد. با این حال، پژوهش حاضر با محدودیت‌هایی نیز روبه‌رو بوده است. محدودیت در تعمیم نتایج به سایر رشته‌ها و دانشگاه‌ها به دلیل تمرکز مطالعه بر یک گروه آموزشی خاص، از جمله این موارد است. همچنین، به‌کارگیری ابزارهای خودگزارشی ممکن است بر دقت داده‌ها تأثیر گذاشته باشد. افزون بر این، به دلیل ماهیت مقطعی پژوهش، امکان بررسی اثرات بلندمدت اجرای چارچوب فراهم نبوده و نتایج نیازمند ارزیابی در بسترهای زمانی گسترده‌تر است.

با توجه به یافته‌ها و محدودیت‌های موجود، انجام مطالعات آتی می‌تواند مسیر توسعه نظری و عملی مدل را هموار سازد. بررسی کارآمدی چارچوب در سایر رشته‌های مهارتی و محیط‌های دانشگاهی، می‌تواند به سنجش قابلیت تعمیم‌پذیری آن کمک کند. انجام پژوهش‌های طولی برای ارزیابی اثرات بلندمدت چارچوب بر اشتغال کارآفرینانه، نوآوری و پایداری اجتماعی نیز ضروری به نظر می‌رسد. همچنین، بررسی نقش فناوری‌های نوظهور مانند هوش مصنوعی، واقعیت افزوده و محیط‌های یادگیری مجازی در تقویت ابعاد آموزشی و تجربی مدل، می‌تواند به توسعه نسل جدیدی از برنامه‌های درسی کارآفرینانه بینجامد. افزون بر این، تحلیل‌های میان‌فرهنگی در کشورهای در حال توسعه می‌تواند در جهت بومی‌سازی و ارتقای نظری چارچوب در زمینه‌های گوناگون فرهنگی و آموزشی مفید واقع شود.

References

- Abolghasemi, M., Norouzi, K., Bagheri Kani, M. A. H., Mohammadi, H., Payandeh, R., & Norouzi, M. (2014). Extracting dimensions and networking the structural components of the entrepreneurial university: An interdisciplinary approach. *Journal of Management in Islamic University*, 3(2), 347-362.
- Acs, Z. J., & Szerb, L. (2022). *Global entrepreneurship index 2022*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-90925-3>
- Ahmadi, S., & Mohammadi, M. (2023). The role of vocational training in entrepreneurship development in applied science universities. *Journal of Educational Research*, 12(3), 45-60.
- Barghi, I., Maleki, H., Abbaspour, A., Zare'i Zavaraki, E., & Seraji, F. (2014). Designing and validation of favorable problem-based curriculum pattern in e-learning universities: A combinational study. *Educational Strategies in Medical Sciences*, 7(1), 63-68.
- Bartolović, D., & Navusel, B. (2010). Planning and organizing entrepreneurial activities. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 16(4), 289-305.
- Bemak, F., & Stampf, S. A. (1992). Entrepreneurship concepts and knowledge acquisition. *Journal of Vocational Education and Training*, 44(2), 150-165.
- Bent, R., Carre, C., & Dan, A. (2000). Entrepreneurship education in higher education: The role of professional skills, work experience, and general skills. *Journal of Vocational Education and Training*, 52(3), 435-455.
- Drucker, P. F. (2014). *Innovation and entrepreneurship*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315747453>
- Eisner, E. W. (2000). *The educational imagination: On the design and evaluation of school programs*. Macmillan.

- Eisner, E. W. (2002). *The educational imagination: On the design and evaluation of school programs* (3rd ed.). Prentice Hall.
- Erikem, A. (2000). Creativity, innovation, and profitability in entrepreneurship. *Journal of Innovation Management*, 14(2), 120-135.
- Estiri, A. (2010). Necessity of laying the groundwork for entrepreneurship education in elementary school. Master's thesis, Alzahra University.
- Etzkowitz, H. (2019). The entrepreneurial university: Vision and metrics. *Industry and Higher Education*, 33(5), 321-332. <https://doi.org/10.1177/0950422216657849>
- Etzkowitz, H., & Leydesdorff, L. (2021). The triple helix model of innovation: Universities, industries, and government interactions. *Research Policy*, 50(6), 104-115. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2021.104227>
- European Commission. (2015). *Entrepreneurship education: A road to success*. Publications Office of the European Union.
- European Union. (2011). *Entrepreneurship education in Europe*. Publications Office of the European Union.
- Fang, Y. (2017). The construction of entrepreneurship education curriculum system in colleges and universities. *Journal of Higher Education Research*, 38(2), 45-50.
- Garavan, T. N., & O'Cinneide, B. (1994). Entrepreneurship education and training programmes: A review and evaluation. *Journal of European Industrial Training*, 18(8), 3-12. <https://doi.org/10.1108/03090599410068024>
- Gibb, A. (2011). Concepts into practice: Meeting the challenge of development of entrepreneurship educators around an innovative paradigm. *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, 17(2), 146-165. <https://doi.org/10.1108/13552551111114954>
- Gibb, A., Haskins, G., & Robertson, I. (2022). Entrepreneurial education and the development of 21st-century skills. *Journal of Entrepreneurship Education*, 25(3), 45-62.
- Hisrich, R. D., & Peters, M. P. (2002). *Entrepreneurship* (5th ed.). McGraw-Hill/Irwin.
- Hosseini, M., & Ahmadi, S. (2023). Challenges of the entrepreneurship ecosystem in Iranian universities. *Iranian Journal of Higher Education*, 15(2), 89-105.
- Howard, S. (2004). Developing entrepreneurial potential in youth: The effects of entrepreneurial education and venture creation. University of South Florida.
- Imani, M. N. (2009). Entrepreneurship education in universities: A framework for planning, implementation and evaluation of entrepreneurship programs. *Journal of Educational Administration Research Quarterly*, 1(1), 101-124.
- Isenberg, D. (2010). How to build an entrepreneurial ecosystem. *Harvard Business Review*, 88(6), 54-62.
- Isenberg, D. (2023). *The entrepreneurship ecosystem strategy as a new paradigm for economic policy*. Harvard Business Review Press.
- Jafari Moghadam, S., & Fakharzadeh, S. H. (2011). Opportunity detection and exploitation in entrepreneurship. *Journal of Entrepreneurship Development*, 4(2), 45-68.
- Karim, S., & Dehghanpour, H. (2024). Social entrepreneurship models in higher education: A case study in Iran. *Journal of Sustainable Development*, 17(1), 33-49.
- Kent, C. A. (1990). *Entrepreneurship education: Current developments, future directions*. Quorum Books.
- Koohi, S., Khoozini, M., & Koohi, A. (2014). Entrepreneurship skills development in higher education courses. *Journal of Agricultural Education Administration Research*, 10(46), 145-163.
- Kowsari, M., & Norouzadeh, R. (2009). Explaining the characteristics of the four elements of the undergraduate curriculum with emphasis on fostering entrepreneurship skills. *Quarterly Journal of Research and Planning in Higher Education*, 15(2), 1-25.
- Kuratko, D. F. (2020). *Entrepreneurship: Theory, process, and practice* (11th ed.). Cengage Learning.
- Malekipour, A., Hakimzadeh, R., Dehghani, M., & Zali, M. R. (2020). Explaining the compatibility and transition path of the desired framework of entrepreneurship education curriculum elements in higher education from Schiro's curriculum ideologies. *Journal of New Approaches in Educational Administration*, 11(43), 199-226.
- Maqamdoost, A., Hatami, J., Talaei, E., & Shams, G. R. (2019). Designing and validating an optimal pattern for vocational curriculum with an entrepreneurial approach. *Journal of Curriculum Studies*, 14(54), 117-152. <https://doi.org/10.22080/jcsc.2019.100336.1017>
- Marzoghi, R., Naseri Jahromi, R., Karbasiyan, M., Torkzadeh, J., & Mohammadi, M. (2018). Designing and validating the curriculum framework for non-military defense education in the secondary education period of the Islamic Republic of Iran. *Journal of Curriculum Studies*, 7(2), 15-42.

- Masalobia, T. (2008). Strengthening entrepreneurial spirit and starting businesses. *Journal of Business Venturing*, 23(5), 567-582.
- Masalobia, T. (2010). Opportunity recognition in entrepreneurship. *Journal of Small Business Management*, 48(3), 223-240.
- MehrMohammadi, M. (2012). *Curriculum: Theories, approaches, and perspectives*. SAMT Publications.
- MehrMohammadi, M. (2018). *Curriculum: Theories, approaches, and perspectives* (4th ed.). Tehran: SAMT Publications.
- Mithami, A. M., Mohammadi Elyasi, G., Mobini Dehkordi, A., & Hejazi, S. R. (2017). Dimensions and components of technological entrepreneurship ecosystem in Iran. *Journal of Technology Development Management*, 5(4), 9-42.
- Modaresi Saryazdi, A. S., Naderi, E., Seif Naraghi, M., & Ahghar, G. (2019). Validation of curriculum model based on an entrepreneurial approach (Case study: Persian course in the second period of elementary school). *Journal of Measurement and Educational Evaluation Studies*, 9(28), 107-138.
- Moghim, S. M., & Ahmadpour Dariani, M. (2008). Entrepreneurship education in Iran's small and medium businesses: Needs and solutions. *Journal of Entrepreneurship Development*, 1(1), 207-245.
- Mohaghar, A., Mokhtarzadeh, N. G., & Zarghami, H. R. (2020). The framework of formation of university-based entrepreneurship ecosystems of Tehran. *Journal of Innovation and Value Creation*, 9(17), 1-20.
- Moradi Pardanjani, H., & Jafari, P. (2013). The effect of philosophical mindset on entrepreneurial tendencies of business managers. *Journal of Entrepreneurship Development*, 6(4), 95-112.
- Mousavi, S. H., Salehi Omran, E., Farasatkah, M., & Towfighi, J. (2018). Providing a model for development of entrepreneurial university in Iran. *Iranian Journal of Engineering Education*, 19(76), 1-28.
- Nikfarjam, H., Hoseinikhah, A., Abbassi, E., & Gramipour, M. (2018). Agricultural scientific-applied curriculum logic with entrepreneurial approach. *Journal of Agricultural Education Administration Research*, 10(46), 145-163.
- Norouzi, K., Bagheri Kani, M. A. H., Mohammadi, H., Payandeh, R., & Norouzi, M. (2014). Extracting dimensions and networking the structural components of the entrepreneurial university: An interdisciplinary approach. *Journal of Management in Islamic University*, 3(2), 347-362.
- Qaruneh, D. (2019). Entrepreneurial university ecosystem. In *Proceedings of the First National Conference on New Management Sciences and Planning in Iran*. Civilica.
- Rahimi Zia Nejad, A., Ataran, M., Hosseini Khah, A., & Abbasi, E. (2017). Explanation of entrepreneurship curriculum components in the first grade of elementary school. *Journal of Small Business and Entrepreneurship*, 9(3), 45-62.
- Rahimi, A., & Aqaababaei, S. (2023). Designing indigenous entrepreneurship education models in Iranian higher education. *Educational Innovation Journal*, 12(4), 210-225.
- Rahimi, H., & Aghababaei, R. (2013). Entrepreneurial characteristics: Insights from undergraduate students in Iran. *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, 21(2), 165-182. <https://doi.org/10.1504/IJESB.2014.059471>
- Rezaei, M., & Marzoghi, R. (2018). Evaluating entrepreneurship components in the experienced curriculum of Kabul University students. *Journal of Curriculum Studies*, 13(50), 50-61.
- Rezaei, O., et al. (2022). Entrepreneurship ecosystem and its role in economic development of Iran. *Journal of Entrepreneurship Studies*, 10(1), 23-38.
- Schumpeter, J. A. (1934). *The theory of economic development*. Harvard University Press.
- Siajan, S., & Simatupang, T. M. (2011). Entrepreneurship skills: Literature and practice review. *Educational Sciences: Theory & Practice*, 13(1), 113-129.
- Syed, T. B. (2014). Rural women entrepreneurs and their entrepreneurship challenges to setting up rural business. *Ajanta*, 7(III), 70-76.
- Thurik, A. R., & Wennekers, S. (2004). Entrepreneurship, small business and economic growth. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 11(1), 140-149. <https://doi.org/10.1108/14626000410519173>
- Tungu, B. A., & Njoroge, M. (2013). The effect of entrepreneurial education and training on development of small and medium size enterprises. *International Journal of Education and Research*, 1(8), 1-22.
- UNESCO. (2021). *Futures of education: Learning to become*. UNESCO Publishing.
- Vaidya, S. (2014). *Developing entrepreneurial life skills*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-81-322-1789-3>
- Yahdollahi Farsi, J., & Mirarab Razi, R. (2009). Examining the presentation of entrepreneurship education curriculum in educational sciences. *Journal of Entrepreneurship Development*, 1(3), 61-80.